

СТАН ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ НА ЗВІЛЬНЕНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

ISBN 978-617-8189-13-6

Гладунов О.В., Богданець Н.М. Аналітичний звіт за результатами дослідження громадської думки громадян України, які перебували на тимчасово окупованій території. Київ : ТОВ «Вістка», 2023. 90 с.

У звіті викладено аналіз результатів дослідження громадської думки громадян України, які проживають на деокупованих територіях України. Дані для аналізу зібрано шляхом анкетування мешканців деокупованих територій, проведення глибинних інтерв'ю та кабінетного дослідження відкритих джерел інформації, зокрема із залученням технологій та алгоритмів штучного інтелекту. Думки, висловлені авторами звіту, є їхньою особистою позицією та можуть не збігатися з офіційною позицією Фонду імені Фрідріха Еберта. Матеріал призначено для працівників урядових структур та недержавних організацій, діяльність яких пов'язана з реінтеграцією звільнених та тимчасово окупованих територій України.

© Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, 2023

ЗМІСТ

Вступ: актуальність, контекст.....	5
Подяки	6
Список скорочень	7
Резюме	8
1. Опис методології дослідження	10
1.1. Мета та методи дослідження	10
1.2. Оцінка генеральної сукупності	10
1.3. Кабінетне дослідження.....	13
1.4. Якісне дослідження: глибинні інтерв'ю.....	18
1.5. Кількісне дослідження	19
2. Результати дослідження	22
2.1. Першопричина досліджуваної проблеми: окупація. Свідчення очевидців	22
2.1.1. Цивільне населення у зоні бойових дій.....	22
2.1.2. Форми та методи впливу на місцеве населення, використовувані окупантами	26
2.1.3. Спротив окупантам, стихійний і організований	31
2.1.4. Випадки співпраці місцевих жителів з окупантами. Оцінка колаборації респондентами.....	35
2.2. Ситуація в деокупованих населених пунктах	40
2.2.1. Визволення і перші тижні після звільнення.....	40
2.2.2. Проблеми громад у звільнених населених пунктах.....	44
2.2.3. Проблеми безпекової ситуації та руйнування інфраструктури.....	46
2.2.4. Базові потреби та гуманітарні проблеми	51
2.2.5. Проблеми, пов'язані з отриманням соціальних, адміністративних та медичних послуг	53
2.2.6. Самооцінка матеріального становища мешканців деокупованих територій.....	56

2.2.7. Проблеми, пов'язані з вихованням дітей і доглядом за ними	58
2.2.8. Проблеми, пов'язані з доглядом за людьми з обмеженими можливостями.....	61
2.2.9. Громадська безпека у звільнених містах і селах	61
2.2.10. Психологічна допомога мешканцям деокупованих територій.....	62
2.2.11. Екологічні проблеми та наслідки екологічного тероризму окупантів....	65
2.2.12. Проблеми, що мають ознаки гендерної дискримінації.....	67
2.2.13. Оцінка дій органів місцевої влади, благодійних організацій та волонтерів	68
2.3. Стан громадської думки на деокупованих територіях	70
2.3.1. Настрій людей та їх емоційний стан через кілька місяців після звільнення населеного пункту.....	70
2.3.2. Громадська думка з приводу актуальних проблем суспільно- політичного життя	73
2.3.3. Аналіз інформаційного впливу на мешканців деокупованих територій.....	75
3. Висновки та рекомендації.....	80
Додатки	83
Додаток 1. Гайд глибинного інтерв'ю Дослідження громадської думки на деокупованих територіях України.....	83
Додаток 2. Анкета для опитування мешканців деокупованих територій України ...	85
Додаток 3. Чисельність респондентів у населених пунктах, де проводилося анкетування	88

ВСТУП: АКТУАЛЬНІСТЬ, КОНТЕКСТ

Протягом загарбницького нападу РФ на територію України, що розпочався у лютому 2014 року та досяг кульмінації після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, армією країни-агресорки було окуповано понад 125 000 кв. км, що становить близько 20% території нашої країни. Як зазначає українське видання Forbes, з 2014 року російська армія загарбала стільки українських земель, що їх загальна площа перевищує території Угорщини та Болгарії разом узяті¹. У результаті контрнаступу ЗСУ у 2022 році було звільнено понад 40 000 кв. км². У 2023 році, за інформацією МО України, було звільнено 270 кв. км³. Згідно з офіційною інформацією Міністерства Реінтеграції, з початку повномасштабного вторгнення деокуповано 687 населених пунктів у 87 територіальних громадах. Наразі в окупації перебувають 2 804 населені пункти у 144 територіальних громадах, що були захоплені після 24 лютого 2022 року⁴. Таким чином, станом на вересень 2023 року в тимчасовій окупації залишаються близько 80% населених пунктів, окупованих з 2014 року. На підставі даних з відкритих джерел, зокрема даних OSINT⁵, автори дослідження визначили кількість мешканців звільнених територій у межах 0,7–0,9 млн осіб.

Тривалість окупації населених пунктів України суттєво відрізняється за регіонами та коливається від кількох днів у Житомирській та кількох тижнів у Київській областях до семи і більше місяців — у Херсонській та Запорізькій областях. Залежно від тривалості перебування в окупації відрізняється особистий та колективний досвід мешканців. Однак і воєнні дії різної інтенсивності, і різноманітні методи примусу, утисків та пропаганди з боку окупаційного режиму неминуче позначилися на побуті, фізичному та психічному здоров'ї й світосприйнятті цих людей.

Окупація призвела до виникнення та загострення низки проблем у соціально-економічній, політичній, екологічній та ментальній сферах життя людей на ТОТ. Воєнні дії поблизу звільнених населених пунктів і загальна ситуація в країні, пов'язана з війною, суттєво ускладнюють розв'язання цих проблем. Дане дослідження було націлене передусім на виявлення специфічних проблем людей, які мешкають у звільнених населених пунктах, та оцінювання ефективності зусиль щодо їх подолання. Також автори виходили з того, що досвід реінтеграції наших громадян у повноцінне життя суспільства після звільнення з окупації надається до використання в майбутньому, коли поступово відновлюватиметься суверенітет нашої держави над усіма українськими територіями — містами, селищами та селами.

1 Росія окупувала близько 20% території України. Forbes. URL: <https://www.unian.ua/war/rosiya-okupuvala-mayzhe-chvert-ukrajini-blizko-20-teritoriji-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11839503.html>

2 Україна звільнила 40% окупованих після 24 лютого територій. Контрнаступ ЗСУ в цифрах. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/ukraina-zvilnila-40-okupovanih-pislya-24-lyutogo-teritoriy-kontrnastup-zsu-v-tsfirakh-14112022-9743>

3 Контрнаступ ЗСУ: у Мінборони повідомили, скільки територій вже звільнено. URL: <https://tsn.ua/ato/kontrnastup-zsu-u-minoboroni-povidomili-skilki-teritoriy-vzhe-zvilнено-2406883.html>

4 Школа політичної аналітики НаУКМА. URL: <https://www.facebook.com/SPANaUKMA/posts/pfbid0DrUWgYWHDWwBesvWasvnbQbRadMTLWQDokHmpUyiJGLur7dHWNzHkSdAcpmcRB1Swl>

5 Розвідка на основі відкритих джерел (англ. Open Source Intelligence, OSINT), наприклад ресурс MilitaryLand. URL: <https://militaryland.net/>

ПОДЯКИ

Висловлюємо подяку за сприяння та участь у проведенні дослідження:

Володимиру Паніотто, д.філос.н., президенту Київського міжнародного інституту соціології, — за дозвіл на використання деяких елементів методик KMIC у цьому дослідженні;

Оксані Черненко, к.е.н., доцентці кафедри промислового маркетингу КПІ ім. Ігоря Сікорського, — за аналіз статистичних даних кількісного дослідження за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS;

Олегу Торкунову, заступнику голови Київської обласної державної адміністрації (2019–2023 рр.);

Віолетті Царьковій, начальниці управління культури, молоді та спорту Херсонської обласної державної адміністрації;

Ігорю Мещану, директору департаменту соціального захисту населення Київської обласної державної адміністрації;

Анастасії Баклан, керівниці програм Центру міжнародного приватного підприємництва (CIPE);

Аллі Романовській, стажерці ГО «Рівненська обласна організація Української асоціації маркетингу», — за участь в укладанні реєстру звільнених населених пунктів України;

інтерв'юерам та інтерв'юеркам якісного дослідження:

Ользі Мовчан, журналістці, сценаристці, режисерці та продюсерці фільмів, зокрема про рух опору на окупованих територіях;

Наталії Ткаченко, приватній психологині;

організаторам кількісного дослідження у регіонах:

Миколі Гоманюку, к.соц.н., доценту Херсонського державного університету, голові Херсонського відділення Соціологічної асоціації України;

Олегу Сінаюку, директору ТОВ «Нью Імідж Маркетинг Груп»;

Анні Вербицькій, к.держ.упр., завідувачці кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики Національного університету «Чернігівська політехніка»;

інтерв'юерам кількісного дослідження:

Олексію Соловійову, м. Херсон;

Валентині Москаленко, к.е.н., доцентці кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики НУ «Чернігівська політехніка»;

Ларисі Бабаченко, к.е.н., доцентці кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики НУ «Чернігівська політехніка»;

Ірині Лисенко, к.е.н., доцентці кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики НУ «Чернігівська політехніка»;

а також **працівникам установ, релокованих з Донецької області**, імен яких ми на їхні прохання з міркувань безпеки не зазначаємо.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЗСУ	– Збройні Сили України
КМІС	– Київський міжнародний інститут соціології
Мінреінтеграції	– Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України
МОЗ України	– Міністерство охорони здоров'я України
МО України	– Міністерство оборони України
н/п	– населений пункт
OSINT	– розвідка на основі відкритих джерел (<i>англ. Open Source Intelligence</i>)
ОМС	– органи місцевого самоврядування
PDNA	– оцінка потреб після катастрофи (<i>англ. Post Disaster Needs Assessment</i>), міжнародно прийнята методологія визначення фізичних збитків, економічних втрат і витрат на задоволення потреб у відновленні після стихійного лиха за допомогою процесу під керівництвом уряду
рф	– російська федерація
ССО	– Сили спеціальних операцій, рід військ ЗСУ
срспр	– союз радянських соціалістичних республік, назва комуністичної російської держави у 1922–1990 рр.
SPSS	– статистичний пакет для соціальних наук (<i>англ. Statistical Package for the Social Sciences</i>)
ТОТ	– тимчасово окуповані території
УВКПЛ	– Управління Верховного комісара ООН з прав людини
фсб	– спецслужба рф
ЮНІСЕФ	– дитячий фонд, спеціалізована структура ООН (<i>англ. United Nations Children's Fund, UNICEF</i>)
ШІ	– штучний інтелект

РЕЗЮМЕ

Метою цього дослідження, виконаного за ініціативою Представництва Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні, є вивчення потреб і проблем населення деокупованої території та розробка рекомендацій щодо шляхів вирішення проблем і вдосконалення інформаційної політики, спрямованої на цю цільову аудиторію.

Для досягнення мети дослідження використані такі методи:

- кабінетне дослідження, аналіз статистичної інформації та аналітичних матеріалів. Зокрема, було виконано моніторинг дописів щодо звільнених територій в українському інтернет-середовищі, із застосуванням платформи для аналітики соціальних медіа на базі штучного інтелекту YouScan. Загалом було проаналізовано 127 238 дописів і матеріалів в електронних ЗМІ та соціальних медіа, опублікованих у період з 14 червня 2022 року до 14 червня 2023 року. Також протягом травня–серпня 2023 року було сформовано базу аналітичних та інформаційних матеріалів за тематикою дослідження для узагальнення інформації;
- протягом червня–липня 2023 року методом глибинних інтерв'ю було опитано 75 респондентів з числа експертів, журналістів, представників ОМС та мешканців деокупованої території;
- за допомогою анкетування у формі структурованого інтерв'ю face-to-face опитано 1085 осіб віком понад 18 років у містах і селах, звільнених від окупації, в Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Херсонській та Миколаївській областях, загалом, у 105 населених пунктах. Польовий етап кількісного дослідження тривав з 1 до 28 серпня 2023 року. Статистична похибка вибірки не перевищує 3,1% (з довірчою ймовірністю 95%, без урахування дизайн-ефекту).

Аналіз результатів дослідження здійснювався з огляду на поділ України на макрорегіони, зокрема:

Центральний макрорегіон – Вінницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ;

Південний – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

Східний макрорегіон – Донецька, Луганська і Харківська області.

За певними показниками деокуповані території демонструють значні відмінності, й одним із факторів, що визначає ці відмінності, є тривалість тимчасової окупації.

Найбільш значущою проблемою для мешканців деокупованих територій є зруйноване житло. Про це розповіли 73% респондентів у трьох макрорегіонах. Варто зазначити, що для мешканців Південного макрорегіону, передусім Херсону і Херсонської області, найгострішою проблемою є обстріли та ракетно-бомбові удари, на це вказали 85% опитаних.

Наступними за значущістю є замінування територій (64% респондентів) та проблеми з працевлаштуванням (63%). На проблеми, пов'язані з руйнуванням соціальної, адміністративної та економічної інфраструктури, вказують 62% респондентів. На нестачу їжі та одягу скаржаться від 3% до 8% респондентів, залежно від регіону. Проблема з питною водою найгостріша на півдні країни (26% опитаних), що вочевидь пов'язано з екологічною катастрофою, викликану підривом греблі Каховської ГЕС. Цей терористичний акт, вчинений окупантами, як зазначають експерти, спричинив екологічну катастрофу, яка може перетворити південь України на пустелю вже у найближчі роки.

Результати дослідження дають змогу зробити висновок, що значна кількість мешканців звільнених територій зберігає оптимізм і з розумінням сприймає проблеми, зумовлені реаліями війни. Водночас, спостерігаються прояви розчарування низькою компетентністю представників органів місцевої влади.

Результати дослідження дають підстави говорити про наявність певної соціальної напруги на деокупованих територіях: спостерігаються конфлікти між людьми, яких звинувачують у колабораціонізмі, та тими, хто послідовно дотримувався проукраїнської позиції, а також конфлікти щодо несправедливого розподілу гуманітарної допомоги.

Якісне дослідження засвідчило поглиблення української національної ідентичності в умовах окупації, тоді як кількісне продемонструвало, що значний відсоток населення все ще керується наративами російської пропаганди.

Якщо в індивідуальних інтерв'ю респонденти говорять про велику потребу в психологічній допомозі, то в кількісному опитуванні це підтвердила меншість. Це може вказувати на значну соціальну стигму, пов'язану зі зверненням по психологічну допомогу.

1. ОПИС МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. МЕТА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження виконано з ініціативи Представництва Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні. Метою дослідження є кількісний та якісний аналіз громадської думки (сукупної свідомості) громадян України, які мешкають на звільненій від тимчасової окупації території; визначення раціональних, емоційних, поведінкових та інших складових сукупної свідомості; визначення основних проблем і потреб цих мешканців і ключових елементів їхнього світогляду; виявлення специфічних патернів, притаманних поведінці та світогляду громадян, які проживають на деокупованих територіях.

На основі аналізу результатів дослідження розроблено рекомендації щодо публічної комунікаційної політики та концепції інформаційної активності, спрямованої на тимчасово окуповані та деокуповані у 2022–2023 роках території.

Об'єктами дослідження є громадяни, мешканці тимчасово окупованих населених пунктів, звільнених на час проведення дослідження; експерти, журналісти, працівники органів виконавчої влади та ОМС, професійні психологи та журналісти, які працюють на деокупованих територіях, та ін.; присвячені подіям на звільнених територіях інформаційні матеріали у соціальних медіа та на інформаційно-аналітичних сайтах і порталах.

Для досягнення мети дослідження використано такі методи:

Кабінетне дослідження, аналіз статистичної інформації та аналітичних матеріалів

У травні–червні 2023 року здійснено моніторинг дописів щодо звільнених територій в українському інтернет-середовищі. Збір та систематизацію даних виконано з використанням інтернет-ресурсу YouScan, платформи для аналітики соціальних медіа на базі штучного інтелекту. Загалом проаналізовано 127 238 дописів і матеріалів в електронних ЗМІ та соціальних медіа, опублікованих у період з 14 червня 2022 року до 14 червня 2023 року, які містять згадки про деокуповані / звільнені території. Також протягом травня–серпня 2023 року сформовано базу аналітичних матеріалів за тематикою дослідження для узагальнення інформації.

Якісне дослідження: глибинні інтерв'ю з громадянами, які мешкають на деокупованих територіях, експертами/ками, волонтерами/ками, представниками/цями ОМС і громадських організацій

Протягом червня–липня 2023 року опитано 75 респондентів/ок віком понад 18 років. Результати якісного дослідження представлено в тексті цього звіту, а також використано для розробки анкети кількісного дослідження.

Кількісне дослідження у формі структурованого інтерв'ю face-to-face (анкетування)

Вибіркова сукупність — 1085 осіб віком понад 18 років у звільнених від окупації містах і селах у Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Херсонській та Миколаївській областях. Польовий етап тривав з 1 до 28 серпня 2023 року.

1.2. ОЦІНКА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СУКУПНОСТІ

Офіційної статистичної інформації щодо генеральної сукупності — фактичної чисельності населення у звільнених населених пунктах — наразі немає. Для оцінювання фактичної чисельності населення на деокупованих територіях у рамках дослідження створено реєстр звільнених населених пунктів України (на підставі даних OSINT⁶ та інших даних із відкритих джерел). Згідно з отриманими результатами станом на 29 червня 2023 року було звільнено 779 населених пунктів. Ця інформація на

⁶ Карта бойових дій. Оновлюється. URL: <https://texty.org.ua/projects/106137/karta-bojovyh-dij-onovlyuyetsya/>

11,8% відрізняється від офіційних статистичних даних станом на 23 вересня 2023 року⁷, що пояснюється розбіжностями у відомостях із українських офіційних джерел та із джерел OSINT в умовах щоденної зміни ситуації під час бойових дій.

Для оцінювання структури генеральної сукупності було застосовано запропоновану КМІС методологію поділу України на макрорегіони⁸:

Західний макрорегіон — Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька області;

Центральний макрорегіон — Вінницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ;

Південний макрорегіон — Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

Східний макрорегіон — Донецька, Луганська і Харківська області.

Результати оцінювання чисельності населення у деокупованих населених пунктах наведено в Таблиці 1. Чисельність мешканців міст і сіл вказано відповідно до статистичної інформації⁹ та даних у відкритому доступі станом на 01 січня 2022 року.

Таблиця 1. Чисельність і структура населення територій, звільнених у 2022–2023 рр., станом на 01 січня 2022 р.

Область	Макрорегіон	Загалом, відповідно до даних Держкомстату, 01.01.2022 р.	Чисельність мешканців деокупованих н/п, згідно з даними на 01.01.2022 р.			Частка населення звільнених н/п у загальній кількості населення деокупованих територій
			Загальна	Міське	Сільське	
Житомирська	Центральний	1179032	2621	0	2621	
Сумська		1035772	103805	29425	74380	
Чернігівська		959315	176890	120977	55913	
Київська		1795079	217680	74389	143291	
Загалом, Центральний макрорегіон		4969198	500996	224791	276205	33,26%
Донецька	Східний	4059372	47818	24570	23248	
Луганська		2102921	284	0	284	
Харківська		2598961	413943	125225	288718	
Загалом, Східний макрорегіон		8761254	462045	149795	312250	30,68%
Запорізька	Південний	1652489	1018	0	1018	
Миколаївська		1091821	109933	39664	70269	
Херсонська		1001598	432107	291548	140559	
Загалом, Південний макрорегіон		3745908	543058	331212	211846	36,06%
Разом		17476360	1506099	705798	800301	100,00%

7 Школа політичної аналітики НаУКМА.
URL: <https://www.facebook.com/SPANaUKMA/posts/pfbid0DrUWgYWHdWwBesvWasvnbQbRadMTLWQDokHmpUyiJGLur7dHWNzHkSdAcpmcRB1Swl>

8 Див., наприклад: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1253&page=1>

9 Чисельність наявного населення України на 1 січня 2021 року.
URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/05/zb_chuselnist%202021.pdf

За різними оцінками, після звільнення чисельність населення на цих територіях становить не більш ніж 30–50% від показників до 24 лютого 2022 року. Зокрема, голова Херсонської обласної ради Олександр Самойленко вважає, що до повномасштабного вторгнення у регіоні мешкали 1 млн 80 тис. осіб. На сьогодні, за припущеннями голови облради, точна кількість невідома, але вона не перевищує 300–350 тисяч мешканців¹⁰. Згідно з інформацією Офісу Президента України¹¹, з областей, територія яких частково перебувала під тимчасовою окупацією, виїхали понад 2,262 млн осіб, а повернулися близько 1,057 млн осіб (Рис. 1). Таким чином, з урахуванням зазначеної інформації, ми оцінюємо чисельність населення, що проживає на звільнених територіях, на рівні 0,7–0,9 млн осіб.

Рисунок 1. Кількість людей, які виїхали та повернулися в області, територія яких була частково окупована, а потім звільнена

10 «Багато загинуло та виїхало». Що буде з населенням півдня України після війни. Радіо Свобода.
 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryzovyya-viyna-katastrofa-hes-khersonshchyna-kilkist-naselelnya-zmenshuyetsya-/32496875.html>

11 Скільки людей та бізнесу повернулися на деокуповані території. Інфографіка за областями. Forbes.
 URL: <https://forbes.ua/news/skilyi-lyudey-ta-biznesu-povernulysya-na-deokupovani-teritorii-infografika-po-oblastyakh-04042023-12817>

1.3. КАБІНЕТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

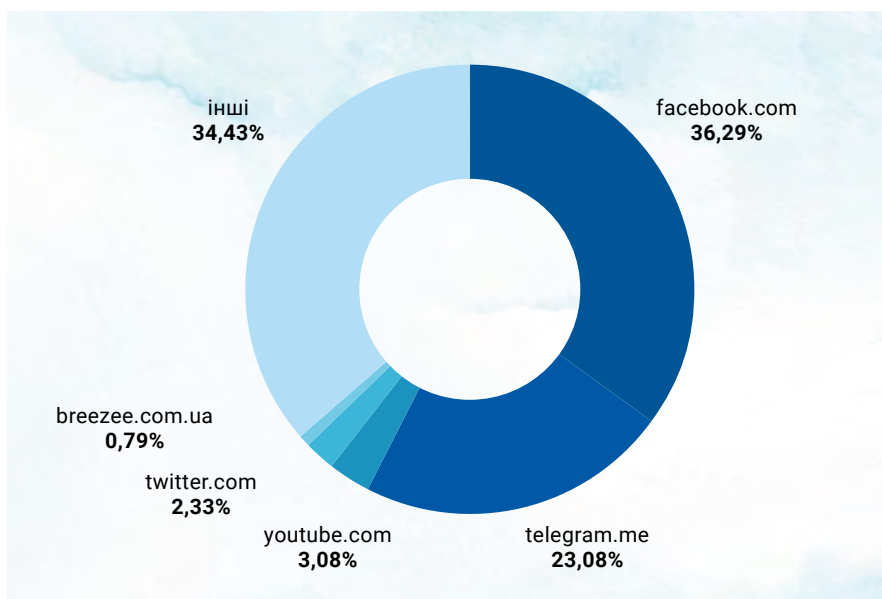
У травні–червні 2023 року в українському інтернет-середовищі було проведено моніторинг дописів щодо звільнених територій. Збір та систематизацію даних виконано з використанням інтернет-ресурсу YouScan, платформи для аналітики соціальних медіа на базі штучного інтелекту.

Загалом проаналізовано 127 238 дописів і матеріалів в електронних ЗМІ та соціальних медіа, опублікованих у період з 14 червня 2022 року до 14 червня 2023 року, що містять згадування про деокуповані / звільнені території. Найчастіше тему деокупованих (звільнених) територій порушували в соціальних мережах Facebook, Telegram, YouTube та Twitter (Табл. 2, Рис. 2).

Таблиця 2. Кількість згадувань теми деокупованих територій на інтернет-ресурсах, 14.06.2022 — 14.06.2023

Джерело	Кількість згадувань	Частка джерела згадувань
facebook.com	46181	36,29%
telegram.me	29362	23,08%
youtube.com	3916	3,08%
twitter.com	2964	2,33%
breezee.com.ua	1005	0,79%
my.ua	749	0,59%
vk.com	746	0,59%
news.zt.ua	638	0,50%
zaxid.news	611	0,48%
ukrinform.ua	607	0,48%
top-news.com.ua	606	0,48%
suspilne.media	605	0,48%
Інші	39248	30,85%
Загалом	127238	100,00%

Рисунок 2. Частка джерел згадувань теми деокупованих територій на інтернет-ресурсах, 14.06.2022 — 14.06.2023

Частота згадувань та їх тональність (позитивна, нейтральна, негативна) описана на Рисунку 3. Найбільший обсяг згадувань припадає на період з 06 вересня до 15 листопада 2022 року, що збігається з часом успішного контрнаступу ЗСУ та визволення значних територій Харківської області, міста Херсону тощо (Рис. 3.). Тональність 74% повідомлень нейтральна, 25% — позитивна, 1% — негативна. Частота використання найбільш вживаних слів у публікаціях, постах та відеоматеріалах візуалізована на Рисунку 4.

Рисунок 3. Частота і тональність згадувань теми звільнених територій в інтернет-просторі

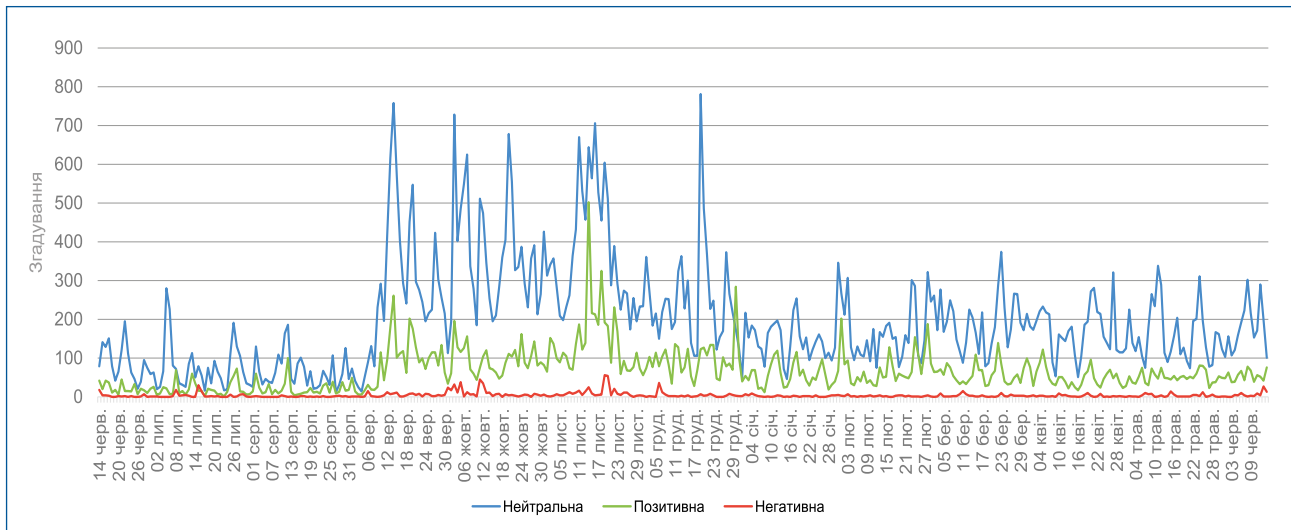
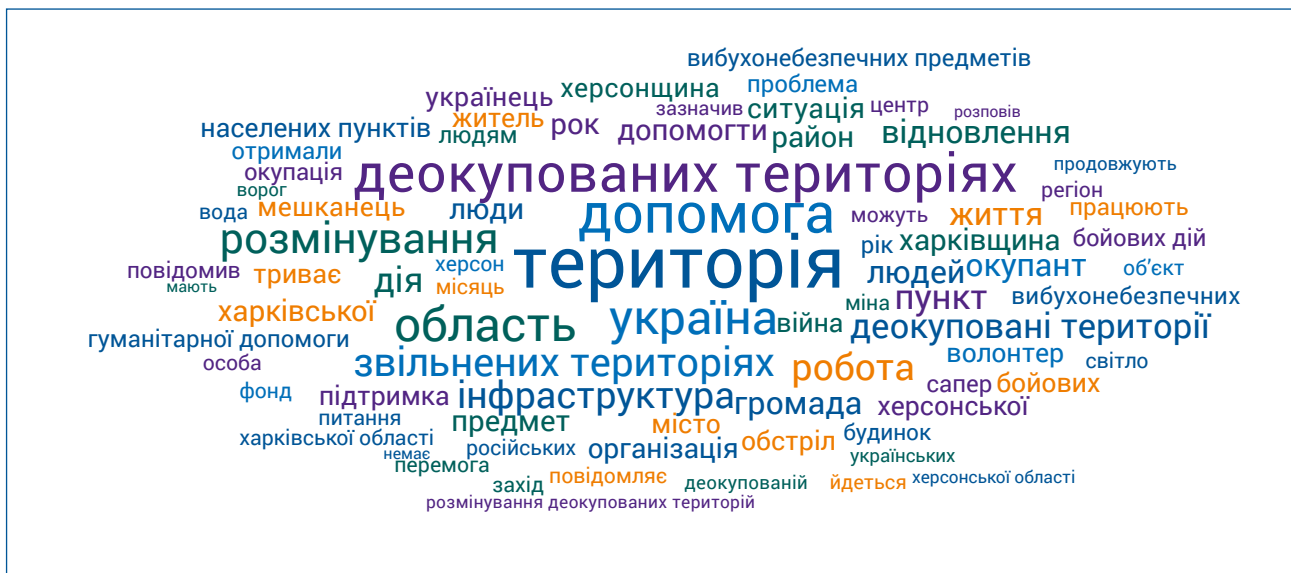
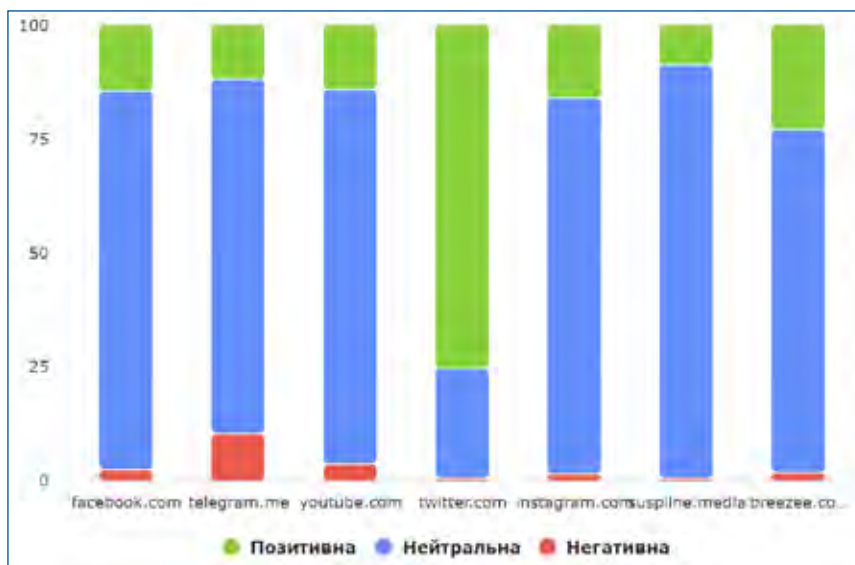

Рисунок 4. Хмара слів, що ілюструє частоту їх згадування в дописах та на відео

Частки позитивно, нейтрально та негативно забарвлених дописів щодо звільнених територій приблизно однакові в усіх соціальних медіа, окрім Twitter (X), де частка позитивних дописів приблизно в 6 раз перевищує цей показник в інших соціальних мережах (Рис. 5).

Рисунок 5. Частка позитивних, нейтральних та негативних згадувань теми звільнених територій у різних соціальних медіа

За допомогою алгоритмів ШІ інтернет-ресурсу YouScan було визначено топ-10 дописів за показником «охоплення аудиторії» (станом на 14 червня 2023 року):

- 1. Відео «Рік. За кадром. День Президента. Спецпроект Дмитра Комарова»,**
 YouTube-канал «Світ навиворіт», 28.04.2023 р., охоплення – 108 377 осіб.
 https://www.youtube.com/watch?v=kso0D_-Efs0
- 2. Публікація «Сама зібрала по шматках свого обвугленого сина, потягла його на візочку й закопала в квітах біля розбитого будинку»,** сайт газети «Факти», 09.10.2022 р., охоплення – 88 040 осіб.
 <https://fakty.ua/408754-sama-sobrala-po-kuskam-svoego-obuglennogo-syna-potacshila-ego-na-kolyaske-i-zakopala-v-cvetah-u-razbitogo-doma-tragediya-proizoshla-na-harkovcshine>
- 3. Публікація «Пам'яті загиблого 26-річного фельдшера-рятувальника Олексія Сича із Житомира»,** сайт «Суспільне Новини», 29.12.2022 р., охоплення – 59 093 особи.
 <https://suspilne.media/348336-pamati-zagiblogo-26-ricnogo-feldsera-ratuvalnika-oleksia-sica-iz-zitomira/>
- 4. Відеоблог Віталія Кіма,** vitaliykimoda, 22.11.2022 р., охоплення – 37 705 осіб.
 <https://www.tiktok.com/@vitaliykimoda/video/7168758474514517254>
- 5. Публікація «Герої в тилу. Як живуть, працюють і допомагають ДСНС: історія однієї пожежної команди»,** сайт «ЛІГА.life», 17.01.2023 р., охоплення – 32 176 осіб.
 <https://life.liga.net/all/article/geroi-v-tylu-kak-jivut-rabotayut-i-pomogayut-gschs-istoriya-odnoy-pojarnoy-komandy>
- 6. Публікація «Троє рятувальників із Житомирщини загинули, підірвавшись на міні у Херсонській області»,** сайт «Суспільне новини», 24.12.2022 р., 32 000 осіб.
 <https://suspilne.media/345690-troe-ratuvalnikiv-iz-zitomirskini-zagynuli-pidirvavsis-na-mini-u-hersonskij-oblasti/>

7. Публікація «Херсонщина отримала два комплекси розмінування хорватського виробництва», сайт <https://hromadske.ua/>, 19.03.2023 р., охоплення — 28 886 осіб.

 <https://hromadske.ua/posts/hersonshina-otrimala-dva-kompleksi-rozminuvannya-horvatskogo-virobnictva>

8. Відео «Волонтер чи ведучий? Неочікуване зізнання Сергія Притули», YouTube-канал Маші Єфросиніної, 28.12.2022 р., охоплення — 26 783 особи.

 <https://www.youtube.com/watch?v=RyRusJSW3Qk>

9. Відео «Доктор Наташа — лікує у звільнених селах», YouTube-канал «Суспільне Новини», 12.12.2022 р., охоплення — 26 775 осіб.

 <https://www.youtube.com/watch?v=7nos6xD9vds>

10. Публікація «З молитвою та на колінах: в Дубно попросилися з Олександром Козюрою», сайт газети «Рівне вечірнє», 29.10.2022 р., охоплення — 25 928 осіб.

 <https://rivnepost.rv.ua/news/z-molitvoyu-ta-na-kolinakh-v-dubno-poproshchalisya-z-oleksandrom-kozyuroyu>

Основні теми дописів та відеоматеріалів визначено за допомогою технології штучного інтелекту (стилістика тексту, створеного засобами алгоритмів ШІ, збережена із незначним редагуванням). Вони стосуються передусім питань військових злочинів агресора та заподіяної ним шкоди, проблеми замінування українських земель і населених пунктів, гуманітарних проблем тощо. Зокрема:

- The conflict in Ukraine has resulted in numerous war crimes and crimes against national security committed by the Russian Federation.
- Українська поліція та її партнери у США та Канаді розслідують військові злочини, виконують розмінування територій та забезпечення громадської безпеки.
- На звільнених територіях триває відновлення критичної та важливої інфраструктури, включно з житлом.
- The rebuilding of infrastructure in liberated areas is not only important for restoring normalcy, but also to address a rumor circulating on the internet.
- Проводяться дії щодо визначення повного обсягу шкоди на постраждалих територіях.
- ЗСУ продовжують наступальну операцію.
- Український уряд і міжнародні партнери розробляють плани стабілізації та реінтеграції деокупованих територій зі значною міжнародною підтримкою.
- Наголошується на стійкості українського народу та важливості роботи над завершенням конфлікту.
- Обговорюється потенціал Канади щодо розмінування визволених територій та навчання українських молодших офіцерів.
- Українська армія та урядові посадовці і надалі докладають зусилля до стабілізації зон конфлікту, відновлення важливих сервісів та пошуку зниклих військовослужбовців і військовополонених.
- США надали Україні 325 млн доларів допомоги в галузі оборони та планують новий пакет на суму понад 2 млрд доларів.
- Міжнародні організації надають допомогу та підтримку постраждалим населеним пунктам і територіям, зокрема в царині розбирання завалів, відновлення критичної інфраструктури та медичної допомоги.

- Українські волонтери та організації активно надають допомогу та підтримку громадам, що постраждали від конфлікту в країні.
- Гуманітарна допомога, зокрема забезпечення основних потреб, медичних засобів та допомоги тваринам, надається військовим та цивільним на звільнених та окупованих територіях, а також евакуйованим та вразливим особам.
- Відновлення критичної інфраструктури, включно із залізничними коліями, мостами, дорогами та лініями живлення, можливе лише після розмінування територій.
- Міжнародна спільнота надає значну підтримку та допомогу у знешкодженні мін та ініціативах з відновлення й відбудови в Україні.
- Процес розмінування може зайняти десятиліття, а потенційна небезпека мін у зоні їх впливу залишається високою.
- Вплив на соціальне та психічне здоров'я населення є дуже серйозним, необхідне забезпечення психологічної підтримки для біженців, ветеранів та цивільного населення.
- Проблему становлять відсутність комунікації, прозорості та відповідальності, а також складнощі з постачанням та розподілом необхідних запасів.
- Зусилля щодо забезпечення фінансової допомоги тим, хто постраждав внаслідок конфлікту, зокрема зареєстрованим ВПО, тривають.
- Пропонується відновлення країни на основі оновлених демократичних принципів, що передбачає потенційні досягнення в інфраструктурі та альтернативній енергетиці після перемоги.
- Повномасштабна агресія РФ значно вплинула на дітей, понад 9 000 отримали поранення, зникли безвісти або були вбиті, найбільша кількість постраждалих дітей – у Донецькій, Харківській та Київській областях.
- Конфлікт призвів до значних травм у дітей, зокрема вибухових травм, відновлення після яких вимагає тривалої реабілітації.
- Повномасштабне вторгнення суттєво вплинуло на освіту, понад 3150 освітніх закладів пошкоджено, 440 з них повністю зруйновані; цими закладами було охоплено майже 5,7 млн дітей;
- Війна справляє значний вплив на психологічне самопочуття дітей; такі ініціативи, як «Психологи на війні» та 14-денний табір у Карпатах, працюють над наданням психологічної підтримки, забезпеченням відпочинку та відновлення.
- Українська влада та суспільство постійно стикаються з проблемами в галузях освіти та медицини: зокрема, йдеться про необхідність очищення землі від мін і невибухлих боєприпасів, залишених російськими окупантами, відновлення освітніх закладів та потребу в кваліфікованих фахівцях у сферах охорони здоров'я і освіти.
- Українські церкви та релігійні організації надають допомогу постраждалим від війни.
- Українська влада проводить зустрічі щодо духовної реінтеграції визволених територій, наголошуючи на чутливості релігійних питань у часи війни.
- Російські окупанти спалюють українські книги в областях, які взяли під контроль.
- У деяких повідомленнях йдеться про важливість мови для національної ідентичності та страждання, спричинені утисками на мовному ґрунті.

Протягом травня–серпня 2023 року команда проекту проаналізувала понад 270 статей та аналітичних матеріалів. Інформацію було використано для повнішого висвітлення тематики всіх розділів цього аналітичного звіту.

1.4. ЯКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ГЛИБИННІ ІНТЕРВ'Ю

Якісне дослідження проведено методом глибинних інтерв'ю; гайд глибинних інтерв'ю (Додаток 1) розроблено на основі гіпотез авторів дослідження, сформованих на підставі вивчення аналітичних матеріалів за темою та консультацій з експертами. Як інтерв'юєрів залучено досвідчених фахівців у царинах соціології, маркетингу, психології, журналістики, які мають практичний досвід інтерв'ювання.

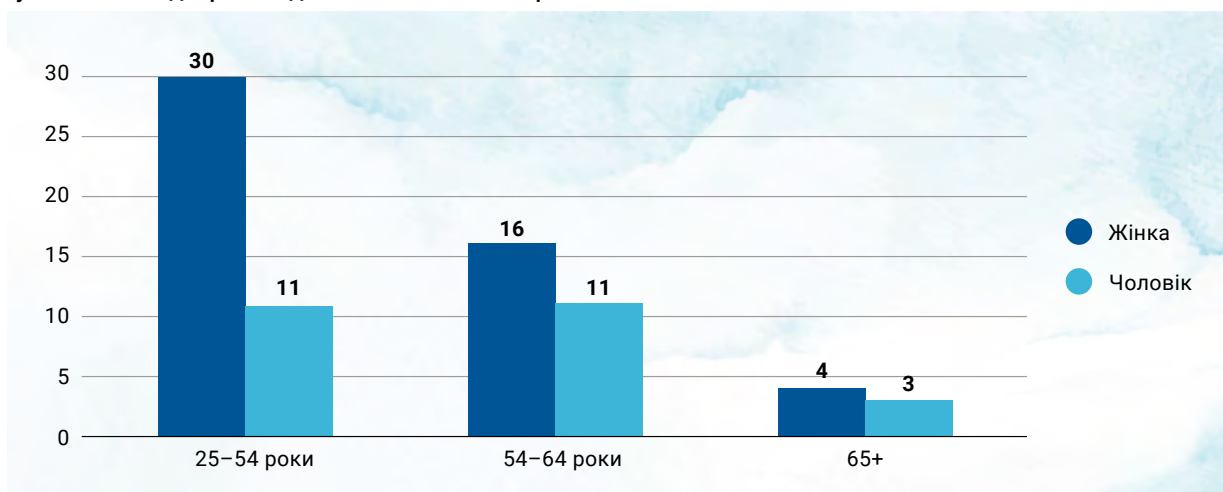
Польовий етап якісного дослідження проведено у червні–липні 2023 року. Відповідно до програми було опитано 75 респондентів, рекрутування яких здійснено за методикою «снігова куля». Розподіл респондентів за статусом і місцем перебування наведено в Таблиці 3.

Таблиця 3. Розподіл респондентів глибинних інтерв'ю за статусом і географічним перебуванням

№	Область	Макрорегіон	Державні службовці, працівники ОМС	Експерти: науковці, журналісти, громадські активісти, волонтери	Мешканці звільнених н/п	Разом
1	Житомирська	Центральний	0	0	1	1
2	Сумська		1	0	3	4
3	Чернігівська		1	1	4	6
4	Київська		5	1	6	12
5	Донецька	Східний	0	1	6	7
6	Харківська		2	3	11	16
7	Миколаївська	Південний	0	1	4	5
8	Запорізька		0	0	2	2
9	Одеська		0	1	0	1
10	Херсонська		1	5	15	21
	Разом		10	13	52	75

Розподіл респондентів глибинних інтерв'ю за віком і статтю наведено на Рисунку 6. У віковій групі 25–54 роки частка жінок суттєво перевищує частку чоловіків, що відображає загальну деформацію вікової структури населення, спричинену війною. У вікових групах 55–64 роки та 65+ років вікова структура респондентів відповідає статистичним даним станом на 01 січня 2022 року.

Рисунок 6. Розподіл респондентів глибинних інтерв'ю за віком і статтю

1.5. КІЛЬКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кількісне дослідження виконано у формі структурованого інтерв'ю face-to-face (анкетування), вибіркова сукупність становить 1085 осіб віком понад 18 років у звільнених від окупації містах і селах у Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Херсонській та Миколаївській областях, загалом у 105 населених пунктах.

Польовий етап кількісного дослідження проведено з 1 до 28 серпня 2023 року. З огляду на суттєві труднощі, пов'язані з організацією польового етапу на територіях, значна частина яких перебувала під постійними обстрілами ворожої артилерії або ж зазнавала ракетно-бомбових ударів, а частина охоплена зоною бойових дій, для різних районів було застосовано різні форми анкетування.

У Київській, Чернігівській, Харківській та Херсонській областях інтерв'ю проводилися частково наживо, з виїздами бригад інтерв'юерів у деокуповані населені пункти, частково — телефоном. У Херсоні та частині Херсонської області опитування здійснювалося із застосуванням дослідницької панелі компанії «Нью Імідж Маркетинг Груп». У Сумській та Миколаївській областях опитування проводилося телефоном.

У процесі підготовки до польового етапу дослідження розроблено такі інструменти:

- анкета опитування (Додаток 2);
- інструкція інтерв'юера;
- онлайн-форми для завантаження відповідей на питання анкети для інтерв'юерів, які працювали у Київській, Чернігівській та Херсонській областях; акаунти на платформі <https://survey.lenui.ua> для інтерв'юерів, які працювали в Харківській області, та для опитування респондентів панельного дослідження у Херсоні; форми фіксації відповідей для опитування телефоном.

Усі респонденти відповідали на ті самі запитання згідно з анкетною кількісного дослідження. Під час розробки анкети було використано результати якісного дослідження, яке виявило найтипівіші проблеми мешканців деокупованих територій. З метою порівняння результатів анкетування людей на звільнених територіях і мешканців усієї України три запитання анкети (а саме: №№ 12, 17, 18) за погодженням із керівництвом Київського міжнародного інституту соціології було сформульовано аналогічно до запитань, які використав КМІС в опитуванні 2022 року.

Перелік населених пунктів, де проводилося анкетування, та кількість респондентів наведені в Додатку 3. Бригади польового етапу були поінформовані щодо демографічної структури населення станом на 01 січня 2022 року та щодо частки жителів деокупованих населених пунктів макрорегіону у загальній структурі населення деокупованих територій (Табл. 4.). Однак з огляду на складність проведення опитування у зв'язку з воєнним станом і воєнними діями ця інформація мала рекомендаційний характер.

Таблиця 4. Аналіз структури генеральної сукупності та рекомендації щодо планування вибіркової сукупності кількісного дослідження

Область	Макрорегіон	Кількість населення звільнених н/п у макрорегіоні			Рекомендації щодо структури вибірки населення звільнених н/п у макрорегіоні		
		Загалом	Міське	Сільське	Загалом	Міське	Сільське
Житомирська	Центральний	500996	224791	276205	333	149	183
Сумська						45%	55%
Чернігівська							
Київська							

Область	Макрорегіон	Кількість населення звільнених н/п у макрорегіоні			Рекомендації щодо структури вибірки населення звільнених н/п у макрорегіоні			
		Загалом	Міське	Сільське	Загалом	Міське	Сільське	
Донецька	Східний	462045	149795	312250	307	99	207	
Луганська						32%		68%
Харківська								
Запорізька	Південний	543058	331212	211846	361	220	141	
Миколаївська						61%		39%
Херсонська								
Разом		1506099	705798	800301	1000	470	533	

Відбір респондентів кількісного дослідження був випадковим. Географічний розподіл наведено у Таблиці 5. та на Рисунку 7.

Таблиця 5. Структура респондентів кількісного дослідження за місцем перебування респондентів

Область	Макрорегіон	Загалом, осіб %	Кількість, осіб	Відсоток
Київська область	Центральний	327 (30%)	189	17%
Сумська область			56	5%
Чернігівська область			82	8%
Харківська область	Східний	480 (44%)	480	44%
Миколаївська область	Південний	278 (26%)	59	6%
Херсонська область			115	20%
Загалом			1085	100%

Рисунок 7. Структура вибірки за макрорегіонами й областями

Демографічна структура вибіркової сукупності така: 44% респондентів – чоловіки, 56% – жінки. Вік: 17% респондентів – 18–24 роки, 56% – 25–54 роки, 27% – 55 років і старші. 47% респондентів

проживають у містах, 53% — у селах. Демографічну структуру вибіркової сукупності за макрорегіонами наведено на Рисунках 8–10. Демографічна структура вибіркової сукупності у Південному макрорегіоні дещо відрізняється. Це пояснюється передусім тим, що понад 60% мешканців Південного макрорегіону мешкають у Херсоні, великому місті та єдиному обласному центрі України, окупованому після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. В інших макрорегіонах чисельність мешканців сіл переважає кількість містян на звільнених територіях.

Рисунок 8. Структура вибірки за статтю

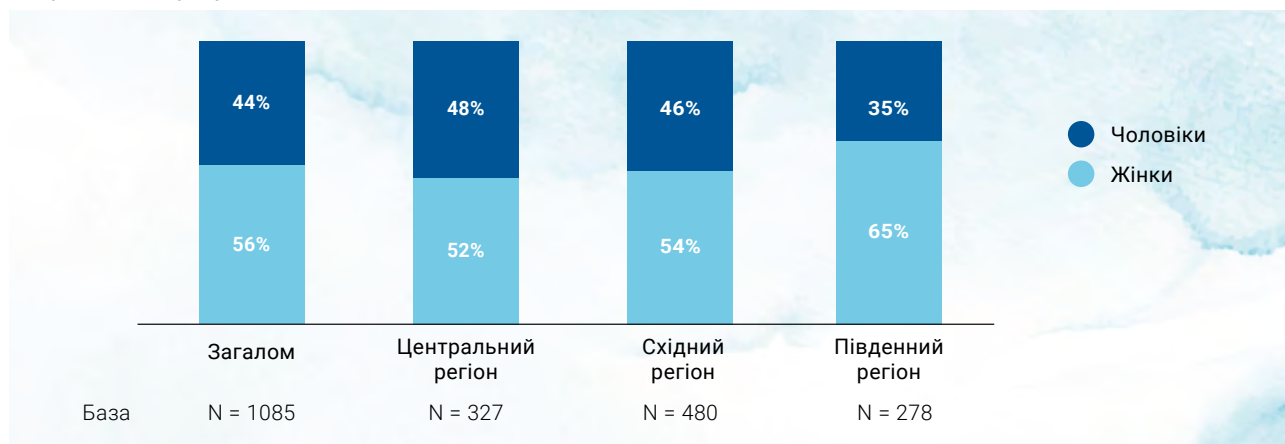
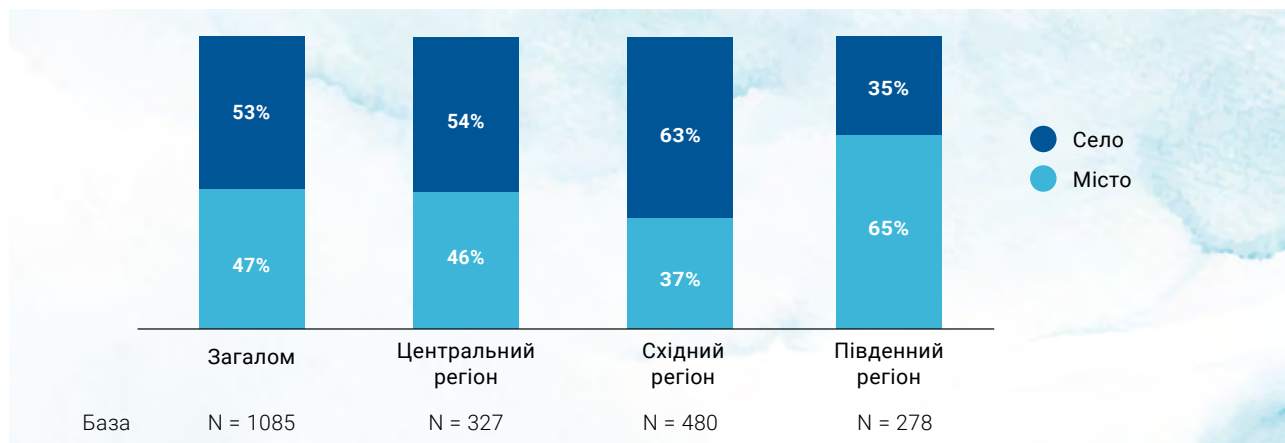

Рисунок 9. Структура вибірки за віком

Рисунок 10. Структура вибірки за типом населеного пункту

Статистична похибка вибірки не перевищує 3,1% (з довірчою ймовірністю 95%, без урахування дизайн-ефекту).

Вважаємо за доцільне зазначити, що похибка дизайн-ефекту, спричинена застосуванням різних способів опитування та вибору респондентів, може бути більшою, ніж зазвичай, в опитуваннях, які не зазнають суттєвого впливу обставин воєнних дій. Методологічні труднощі у проведенні соціологічних опитувань, спричинені війною, описані фахівцями Київського міжнародного інституту соціології¹². Однак, попри такі застереження, автори дослідження вважають, що результати анкетування мають високий рівень репрезентативності.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. ПЕРШОПРИЧИНА ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ: ОКУПАЦІЯ. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

2.1.1. Цивільне населення у зоні бойових дій

Екс-головнокомандувач Збройних Сил України Валерій Залужний у дописі на своїй офіційній сторінці у Facebook 01 березня 2022 року зазначив¹³: «Вбивства цивільного населення, обстріли дитячих садочків, лікарень і житлових будинків, провокування екологічних катастроф, розстріл шкільних автобусів і блокування "швидких", застосування крилатих ракет по житлових масивах — ось неповний перелік воєнних злочинів, вчинених вищим військово-політичним керівництвом РФ. Злочинів, які не мають строків давності та за вчинення яких немає амністії».

З 24 лютого 2022 року, коли почалася повномасштабна збройна атака РФ, до 24 вересня 2023 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 27 449 втрат серед цивільного населення країни: 9 701 загиблих і 17 748 поранених¹⁴. З них, за підтвердженими даними ООН, загинули 289 хлопчиків та 237 дівчаток, а також — 29 дітей і 1 918 дорослих, стать яких поки не вдалося встановити (Рисунки 11, 12). На тимчасово окупованій території втрати становили 5 261 осіб (2 151 загиблий та 3 110 поранених). Зокрема, у Донецькій і Луганській областях — 3 620 осіб (805 загиблих і 2 815 поранених); у Чернігівській, Харківській, Херсонській, Київській, Миколаївській, Сумській, Запорізькій областях — 1 641 особа (1 346 загиблих і 295 поранених). УВКПЛ зазначає, що фактичні цифри значно вищі, оскільки отримання інформації з деяких місць, де тривають інтенсивні бойові дії, було відкладено, а багато звітів досі очікують на підтвердження. Це стосується, наприклад, Маріуполя (Донецька область), Лисичанська, Попасної та Северодонецька (Луганська область), звідки надійшли повідомлення про численні жертви серед мирного населення.

Рисунок 11. Україна. Загальна кількість жертв серед цивільного населення, за зброєю / інцидентом, з 24 лютого 2022 року до 24 вересня 2023 року¹⁵

12 Динаміка самооцінки матеріального становища родини після російського вторгнення: лютий 2022 року — травень 2023 року. Додаток 2. Методичні коментарі щодо репрезентативності телефонних опитувань, проведених під час війни. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1256&page=3>

13 Офіційна сторінка Екс-Головнокомандувача Збройних Сил України Валерія Залужного. Facebook. URL: https://m.facebook.com/CinCAFU/posts/258786326416860?_rdr

14 Ukraine: civilian casualty update 24 September 2023. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/09/ukraine-civilian-casualty-update-24-september-2023>

15 Сайт УВКПЛ, <https://www.ohchr.org/>

Рисунок 12. Україна. Загальна кількість жертв серед цивільного населення, за віком і статтю, з 24 лютого 2022 року до 24 вересня 2023 року¹⁶

Респонденти глибоких інтерв'ю — мешканці окупованих територій у своїх розповідях описують жахливі подробиці страждань мирного населення, надають різочі свідчення про військові злочини агресорів, які не мають виправдання ані з військової, ані з моральної точки зору.

» Олександр, підприємець, м. Ірпінь, Київська область:

«4 квітня 2022 року, коли я вивозив своїх дітей, ми проїжджали нашою вулицею, і те, що ми побачили... Це був шок! З усіх боків палали будинки. Вони вибухали не тільки внаслідок пожеж, а й від прильотів... На дорозі та на узбіччі лежали понівечені тіла. Видно було, що деякі з них раніше переїхала техніка. Авто, які не могли зробити об'їзд, їхали просто по цих тілах. Всі, хто рухався тією дорогою, бачили цей жах: дорослі, старі, дітлахи...»

» Вероніка, вчителька, Київська область:

«Коли росіяни входили в село, то обстрілювали нас касетними бомбами. Пригадую, ми тоді були на вулиці, але в іншому місці. Так і залишилися живі. Але тоді загинули діти і дорослі...»

» Григорій, пенсіонер, смт Макарів, Київська область:

«Донька зранку подзвонила, повідомила, що почалося повномасштабне вторгнення. Ніхто навіть не думав, що росіяни зможуть дійти до Макарова. Але вже 25 лютого 2022 року вони були в нас. Сам я — колишній військовий, служив в артилерії. Мав бінокля. Перші три дні стежив за ворожою технікою і передавав усе синові, який відразу вступив до добробату. Кажу йому, що там і там заховані БТР, "Урал", САУ ворожі. Через деякий час чую, як наші "криють" їх. Багато полягло там орків і техніки... Пізніше зайшли у Макарів кадирівці. Вони були жорстокіші до населення. Я вже не стежив, син заборонив. Коли кадирівці знущалися над українцями, буряти грабували будинки. Навіть унітази зривали без бачків. А 10 березня вночі був дуже сильний обстріл. Кожен будинок на нашій вулиці постраждав. Зранку було невеличке затишшя, ми з дружиною вийшли позбирати скло з розбитих шибок та якимось закрити їх плівкою. Бачу, що сусід Олег теж збирає. Він — мій найкращий друг дитинства. Все життя ми були як рідні. Тільки-но я зайшов до Олега, як російські військові під'їхали до двору. Кажуть, що нібито дадуть нам "коридор" і що у нас є дві години на виїзд. Інші люди, як і я, не хотіли виїжджати, не довіряли оркам і боялися. На нашу відмову евакуюватися російські військові почали стріляти в повітря. Наставивши на мене автомат, вони наказали, щоб я сідав у своє авто і виїжджав. Я прибіг додому, сів у машину, за мною — дружина і наша сусідка. Загалом було дев'ять автівок, потім в іншому селі до нас приєдналися ще три і жовтий бус. Один з російських військових сів до краденої української автівки і наказав їхати за ним. Сміючись, він повідомив, що зараз у нас буде справжній "зелений коридор". Наша

16 Сайт УВКПЛ, <https://www.ohchr.org/>

колона рухалася за авто, в якому їхав росіянин. Проїхали одне село, потім інше. У лісосмузі, уже біля російського блокпосту, авто з росіянином зупинилося. І їхні військові наказали нам їхати просто по дорозі. Через кілька метрів нам перекрыли шлях чотири танки — і почалося пекло. Вони відкрили вогонь по наших автівках. Моя машина була прикрита жовтим бусом, тож мені пощастило, на відміну від мого друга Олега. Його машина стояла третя в смертельній колоні. Я сидів, ніби прикипівши, в кріслі, і чекав своєї черги вмерти. Я бачив, як загорілося авто мого товариша, моїх сусідів, як палаючі люди вибігали в лісосмугу, як сусідці пострілом знесло голову... Крики, сльози і сморід горілої плоті... Слова дружини привели мене до тями, вона наказала їхати, втікати. Ми підібрали сусідку до своєї машини і поїхали до ближнього села... Після відходу орків я повернувся на те місце, щоб побачити на власні очі, що з Олегом. На тому місці, де було його авто, ми знайшли дві кістки. Я поклав їх у пакет. На місці його невістки — одна. Від Олегового онука, якому було лиш 12 роцків, узагалі нічого не залишилося... Ось так люди ходили і збирали кістки в пакети, щоб поховати хоча б якісь рештки тіл своїх рідних чи друзів і оплакувати їх...»

19 Наталія, працівниця ОМС, Київська область:

«Мій чоловік потрапив під обстріл з боку російських військ. Він їхав до будинку своєї матері. І випадково зупинився біля дому знайомого. Це його врятувало, бо коли раптово почався обстріл, він впав у його дворі під паркан...»

20 Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:

«Зранку збирала дітей до школи. Нам подзвонили зі школи, сказали, що почалося повномасштабне вторгнення. Мене накрила паніка, адже у нашій родині четверо дітей. Почитала в інтернеті, що влада заспокоює населення і закликає протриматися два тижні... А ввечері подзвонила мама з Херсонської області, сказала, що вони окуповані. Це лівий берег. Я розплакалася. Вона й досі в окупації. Тримаємо зв'язок через месенджери. Ми живемо біля Гостомельського аеропорту. Тому вже 24 лютого 2022 року все відчули. Аеропорт почали атакувати російські вертольоти. Вибухи були страшні. Вся наша родина пішла до сусідки в підвал. Було нас одинадцятьоро. Їжі було досить і в нас, і в сусідів. Тікати на підконтрольну Україні територію боялися, бо чули, що людей розстрілюють. Ми прожили в підвалі 16 днів. Виходили тільки їжу приготувати та гасити пожежі. Наші чоловіки брали лопати і бігли допомагати сусідам на вулиці. Води не було. Тому вони копали землю, гасили нею вогонь. А 12 березня сусід повідомив, що росіяни дають "коридор" востаннє, і можливості виїхати більше не буде. На свій страх і ризик ми вирішили поїхати з села...»

21 Валентина, працівниця ОМС, Київська область:

«Пригадую обстріл мого села 14 березня 2022 року. Тоді було вбито четверо людей, сімох поранено. Це те, що назавжди запам'ятається...»

22 Наталія, психологиня, смт Димер, Київська область:

«Спочатку був шок, нам не вірилося, що це з нами відбувається. Потім прийшло звикання. Ми звикли до смертей: вбивають людей — ми звикли. Зносять до лікарні поранених — ми звикли. З 25 лютого до 10 березня 2022 року, поки ми були в окупації, я схудла на 10 кг...»

23 Юлія, працівниця ОМС, м. Гостомель, Київська область:

«24 лютого 2022 року ми перебували в Києві. Наша бабуся 1942 року народження була в нашому будинку, який знаходиться за пів кілометра від Гостомельського аеропорту. Відразу кинулися забирати її. Як тільки приїхали, побачили в небі гелікоптер, що летів дуже низько, ніс сім снарядів. Як виявилось, з нього мали бомбити аеропорт. Відразу після цього з'явилися російські військові на танках в парадній формі, їхали в бік аеропорту. Тож ми виїхати не змогли. Техніка йшла і йшла, потім поверталася підбита. З 25 лютого ми були без зв'язку, без світла та води. І з російським військовим по сусідству. Вибухи були жахливі, літаки, вертольоти... В будинку неможливо було знаходитися. Тому ми перемістилися у гараж, у яму для ремонту автівки, на цілу добу. Потім вже поклали туди покришки, матраци і ковдри. Це місце стало для нас укриттям до 16 березня. Виходили з нього, щоб поїсти. Їжу готувала на печі в старій літній кухні. Не завжди вдавалося встигнути приготувати, тому їли консервацію, без нічого. Тато схуд десь на 10 кілограмів. На кожній вулиці орки почали встановлювати свої блокпости і заселятися у будинки, де мешкали люди. А 8 березня російські солдати прийшли з обшуком до нас. Вивели мене і рідних у двір, виставили в ряд під автоматами. Оглядали чоловіків. Глузували та

заякували. З кожним днем ставало все гірше і гірше. Останні дні були нестерпними. Ми не милися майже півмісяця. Одяг почав прилипати до тіла. Вже пізніше я побачила, що на тілі були подряпини, синці – через шию і до ніг. Але не це було найстрашніше. Вибухи вже не припинялися, вони тривали майже 24 години на добу. Після обіду був короткий “перепочинок” – і знову. Орки сатаніли. Ходили п’яні вулицями, шукали молодих дівчат для розваги. Тож 16 березня, не дочекавшись евакуації, на свій ризик ми вирішили виїжджати...»

19 Тетяна, мешканка м. Святогірська, Донецька область:

«Вирішила не покидати домівку, хоча було важко. Світла і газу не було, тривали постійні обстріли. Їжу готували на вогні в дворі. Після чергового обстрілу дуже сильно постраждав будинок. Можливості в ньому жити не було, тож сусіди пустили до себе. Так разом і були. Розбирали завали, гасили пожежі – все самі. Продукти не завозилися, хліб випікали на пательні, виходив схожим на коржик. Був період, коли три дні не виходили з підвалу, на п’ятьох людей було дві банки кабачкової ікри і пачка печива. Але найбільше було шкода тварин. Для них варили кашу з борошна...»

20 Олена, помічниця вихователя, смт Ставки, Донецька область:

«Хочеться забути цей досвід, але не виходить. Було дуже страшно, найбільше – за дітей. Ми вирішили не виїжджати. У нас гарний будинок, нещодавно зробили ремонт. Боялися лишати майно, тому що в покинутих будинках промишляли мародери. Ми облаштували підвал. 24 лютого закупили дуже багато продуктів: борошно, макарони, крупи, олію і консерви. Ми, звісно, не очікували такого жаху! У нашому городі стояв танк... Майже всіх курей у перші дні забрали окупанти. Моя родина два місяці прожила в підвалі...»

21 Іван, пенсіонер, учасник бойових дій, м. Лиман, Донецька область:

«Я на окупованих територіях не був, на той час проходив службу в ЗСУ. Мої сусіди розповідали про тяжкі часи: відсутність світла, води, газу. Неможливість виїхати через те, що окупанти не хотіли випускати людей. Я повернувся в Лиман не просто як звичайний мешканець, ми його звільняли. Місто ми звільнили за шість днів. Був прикро вражений руйнацією: приблизно на 70%».

22 Єлизавета, державна службовиця, м. Ірпінь, Київська область:

«Найбільше мене вразила евакуація. До потяга пускали тільки жінок, дітей та людей похилого віку. Чоловіки залишалися стояти на пероні. Біль, сльози, розпач, невідомість – побачать вони свої рідних ще раз чи прощаються назавжди... Мені запам’ятався юнак, який стояв на пероні в жовтій куртці, а в рюкзаку у нього сидів кіт. Він розгублено дивився на вагон потяга, вагаючись, заходити в нього чи ні. В його очах я побачила все те, що відчувала і я: біль втрати родини, розгубленість, невизначеність, неприйняття, втому, страх і розпач. Але всупереч усьому – відвагу і відданість країні. Він сказав: “Мені вже 16. Можливо, варто залишитися з іншими чоловіками і допомогти?..»

Протягом повномасштабного вторгнення РФ велика кількість руйнівних ударів спрямовується на українські міста. Агресори нищать житлові будинки разом із мешканцями, лікарні та школи, об’єкти критичної інфраструктури, історичну забудову, пам’ятники, храми та підприємства. Експерти інформують про сотні мільярдів гривень заподіяної шкоди, але є і непоправні втрати – людські життя. Руйнування міст під час збройних конфліктів справляє значний деструктивний вплив на атаковану спільноту, яка вважає місто своїм. Це унеможливорює або істотно ускладнює її відтворення, підважує сталість існування спільноти¹⁷. Для аналізу такого впливу за допомогою інструментарію соціології, політології та політичної філософії впроваджено поняття «урбіцид»¹⁸.

Урбіцид дослівно означає «знищення міста», а ширше – «насильство щодо міст». Таким чином, об’єктом насильства в разі урбіциду є, власне, не так місто, і тим більше не споруди, як

17 Урбіцид – стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. НІСД.
URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbisyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyeni>

18 Мартін Ковард, Костянтин Мезенцев. Урбіцид – це «вбивство міста». LB.ua.
URL: https://lb.ua/culture/2022/12/25/540194_martin_kovard_kostyantyn_mezentsev.html

урбаністичний уклад життя спільноти. Жорстокість до міст та містян — визначальна риса стратегії російської армії, хоч би де вона діяла. У 1990–2000-х роках під час двох російсько-чеченських воєн росіяни цілеспрямовано руйнували столицю республіки — м. Грозний. У Сирії армія РФ знищила стародавнє місто Алеппо — від нього лишилися самі руїни. Тепер від російської жорстокості потерпають українські міста.

Така жахлива послідовність утілення обраної стратегії вимагає осмислення її сенсу та результатів. Це допоможе Україні запобігти деяким сумним наслідкам, а також сприятиме точнішому артикулюванню позовів для майбутніх міжнародних судових процесів із засудження окупантів. Атака росіян на українські міста зумовлена не лише значною концентрацією в них об'єктів інфраструктури чи населення і, відповідно, можливостями знищення економічного потенціалу та живої сили супротивника. Передусім це реакція на функцію міст як осередків політичного, освітнього та культурного життя української спільноти. Міста — це пункти розвитку і впровадження сучасних технологій, центри освіти. Важлива їхня символічна роль, насиченість «місцями пам'яті»¹⁹.

Насамкінець зазначимо, що Верховна Рада України виступила із заявою²⁰, в якій закликала міжнародні інституції, іноземні уряди та парламенти визнати дії РФ в Україні геноцидом українського народу. Це звернення знаходить дедалі ширшу підтримку міжнародної спільноти. Воєнні злочини РФ в Україні визнали геноцидом парламенти Латвії та Естонії²¹. Офіційне визнання дій російських окупантів в Україні геноцидом займе чимало часу, проте з високою вірогідністю таке рішення буде ухвалено. Про це в інтерв'ю CNN заявила заступник держсекретаря США з політичних питань Вікторія Нуланд²².

2.1.2. Форми та методи впливу на місцеве населення, використовувані окупантами

Результати глибоких інтерв'ю, проведених у межах цього дослідження, а також публікації інших авторів дають підстави стверджувати, що окупанти застосовують різноманітні способи впливу на мешканців тимчасово окупованих територій з метою придушення їхньої особистості, ідеологічної дезорієнтації та викорінення української ідентичності. Як зазначив президент США Джоозеф Байден, «...стає все зрозуміліше, що Путін намагається знищити навіть ідею бути українцем»²³.

Як найчастіше застосовувані окупантами методи тиску на місцеве населення автори дослідження виокремили такі:

- залякування, фізичний і психологічний тиск, викрадення, взяття в заручники, шантаж;
- створення атмосфери страху і недовіри, невизначеності, відсутності перспективи;
- блокування доступу до незалежних джерел інформації, цілеспрямована і систематична дезінформація;
- доведення людей до зубожіння і голоду, а потім — «вирішення проблеми» своїми гуманітарними вантажами;
- економічний тиск, примус до отримання паспортів громадян РФ для здійснення підприємницької діяльності, отримання медичної допомоги тощо;
- підкуп та схиляння до колаборації.

19 Урбіцид — стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. НІСД.
URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>

20 Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#n12>

21 Латвія та Естонія офіційно визнали дії Росії в Україні геноцидом. АрміяInform.
URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/21/latviya-ta-estoniya-oficijno-vyznaly-diyi-rosiyi-v-ukrayini-genocyzdom/>

22 У США заявили, що з високою вірогідністю офіційно визнають дії РФ геноцидом. Слово і діло.
URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/14/novyna/svit/ssha-zayavyly-vysokoyu-virohidnistyu-oficijno-vyznayut-diyi-rf-henocyzdom>

23 Байден назвав дії Росії в Україні геноцидом. Він повторив це кілька разів. BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61082461>

Про знущання, арешти, торттури та страти людей, яких окупанти запідозрили в проукраїнській позиції, розповіла значна частина учасників якісного дослідження.

11 Віка, фотографиня, м. Херсон:

«Весь час я у Херсоні, не виїздила ні під час окупації, ані після. Залишилася без роботи. Під час окупації допомагала фасувати продуктові набори, і на цей пункт прийшли росіяни. Потім прийшли до мене додому, побачили вишивку з абрєвіатурою ЗСУ і забрали мене у підвал за проукраїнську позицію. Тримали 24 дні. Катували струмом. У перший день затримали і мою маму, правда, її відпустили того ж дня. Як я витримала? Думаю, у мене є сила духу. Я бунтарка. І я сильно вірила в наших хлопців, у те, що тут ніколи не буде клятої рашки».

11 Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:

«...на вулиці Маяковського, біля райвідділу внутрішніх справ, там колись наче катівні НКВС були ... Йду і бачу: стоїть машина росіян, поряд — четверо автоматників у балаклавах ведуть наших хлопців, перебитих, блідих. І мені так шкода їх стало... Спочатку ми не могли повірити, що це сталося, що нас окупували. Спершу бігали, бо у магазинах нічого не було, гроші неможливо було зняти. У перший день війни приїхали родичі: нас було двоє з сином, а стало шестеро, маленький циганський табір. І всіх треба нагодувати. Був шоковий стан. Я думаю, що так усі люди — втратили здатність робити звичні речі».

11 Валентина, працівниця ОМС, Київська область:

«Рашисти нас попередили, як поводитися: мовляв, ми не повинні пізніше 5-ї години ходити по селу; і взагалі, у вечірній час щоб ніхто не ходив, особливо чоловіки, бо стрілятимуть на ураження...»

11 Олександр, психолог, м. Херсон:

«Принижували молодих хлопців: кожного разу роздягали на блокпостах, і при жінках — теж».

11 Галина, пенсіонерка, с. Оскіл, Харківська область:

«Село було в повній блокаді. Продуктів не було, раз на тиждень привозили товари машиною в багажнику. Продавали за рублі, а їх не було. Аптека не працювала, лікарня — теж. Проблеми були з питною водою, криниця знаходилася далеко. Через постійні обстріли більшість часу перебували в підвалі. Одного дня прилетів снаряд у город, пошкодив будинок: дах, стіни. Вікна вибиті позакривали ковдрами. Раз на три дні окупанти видавали хліб, але перед тим — свої газети. Тому ми не приходили на їхні збори. Також в один із таких днів обстріляли саме місце збору людей, було троє загиблих».

11 Людмила, продавчиня, смт Борова, Харківська область:

«...Жахіття почалося з ночі: сильний обстріл — і зайшла страшна орда. Почалася перевірка усіх, навіть лежачу 92-річну бабцю питали про документи і чи знає, хто зараз служить в ЗСУ. Заборонили виходити з домівок на 48 годин. Змогла вийти з села пішки, йшла 3,5 години в бік наших позицій. Наші військові допомогли і відправили до Харкова, потім — у Кременчук...»

11 Владислав, будівельник, м. Гороховатка, Харківська область:

«Під час окупації я перебував у селі, не встигли виїхати. Два рази мене водили на перевірку, тримали три дні без їжі. Давали зранку воду і пряника. Коли відпустили, сказали бути вдома, нікуди не ходити. Вони дуже боялися місцевих. Світла не було, зв'язку — теж. З продуктами було дуже складно, якщо їх завозили, то продавали за рублі. Звичайно, що грошей не було...»

11 Ганна, пенсіонерка, с. Чкаловське, Харківська область:

«Пережили і бурятів, і росіян, і луганських — усі тут були. Проводили обшуки, допитували про рідних, які служать, хто з односельців служить, забирали телефони в людей практично в кожній хаті, читали все, що в них знаходили, якщо щось не влаштовувало — навіть за найменшої підозри — забирали з дому. Ми з моїм дідом уже старі, то нас не забрали. Найгірші буряті були, чи хто вони там. Дикі, нарвані, говорить, а таке враження, що зараз тебе розірве тут, як звірі. На "ти" до всіх, навіть до набагато старших. Я йому: "Чого ви мені "тикаєте", я ж старша, може, і втричі за вас". А він мені каже: "Заткнись, бо по стіні розмажу". Росіяни і луганські — ті практично не зачіпали нас. Та хоч і не зачіпали, а все одно нелюди. Куди ж так розбомбили хати? Хіба ж так люди роблять?»

Окупанти намагалися створити для мешканців захоплених міст і сіл інформаційний вакуум і в умовах обмеження доступу до інформації з українських та незалежних джерел нагнітали дезінформацію та чинили психологічний тиск на людей, створюючи своє токсичне інформаційне поле. По телебаченню транслювалися виключно російські телеканали. Деякі люди, особливо похилого віку, у свідомості яких лишилися сентименти до молодих років, проведених у срср, легко потрапляли під вплив цієї пропаганди. Однак більшість українців, які опинилися в окупації, не сприймали те, що чули по телевізору. Щоб ліквідувати інформаційний зв'язок з Україною, окупанти позбавили українців доступу до інтернету, змушували змінювати мобільних операторів тощо. Однак такі заходи виявилися недостатньо ефективними, адже багато українців користувалися технологією VPN та обходили блокування українського інтернету²⁴.

” Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:

«...Орки постійно нагнітали. Говорили нам, що захоплять всю Україну. Що Київ впаде. Не сьогодні – то через тиждень, місяць, півроку впаде. І ми не знали, на що чекати. Коли вилізли з підвалу обгорілого будинку, думали, що це кінець. Але це був тільки початок...»

” Олена, культурна адміністраторка, м. Херсон:

«Найстрашніше, що у нас був інформаційний вакуум. Ми не знали, що відбувається, не зрозуміло, що, як і коли. Ми лише чули вибухи. Я особисто не могла зрозуміти, де бахає, чи це сусідня вулиця, чи далеко, в автівках сигналки вили, вікна стукали... Що відбувається за межами нашого району, ми взагалі не знали».

” Ольга, журналістка, м. Херсон:

«Не помітила російської пропаганди. Проте були яскраві випадки антипропаганди: форма одягу солдат російських військ. Це така бідося і дрантя! Це відзначали практично всі мої співрозмовники. І те, що російські солдати розповідали про “велику і могутню страну”, змушувало людей скептично посміхатися: ви серйозно? Прийшли обідрані, голодні й говорите про якесь велике майбутнє разом з росією?.. Забирали на допити, на так звані “настановчі розмови” – у різний спосіб, з різними людьми, з вчителями, працівниками адміністрації тощо, про те, що “Россия здесь надолго”, “Украины здесь нет и никогда не было”».

” Олександр, психолог, м. Херсон:

«Коли нас звільнили, ми довгий час уникали людей у військовій формі, хоча й розуміли, що це наші хлопці, – так ми відходили від страху. Під час окупації морально було тяжко. Багато хто казав, що нас кинули... “Два-три тижні – і вас звільнять” – багато людей “повелися” на ці обіцянки, не виїхали. Ні українського зв'язку, ні ТБ, потім вже трохи інтернет з'являвся...»

Деокуповані території можна умовно розділити на три групи:

1. Північ, Центр (Київська, Житомирська, Чернігівська області), де окупаційний режим тривав 1–1,5 місяця. Там люди відчували всі негаразди та звірства окупантів і були налаштовані категорично проти них.
2. Південь (Херсонщина, Миколаївщина), де окупація тривала півроку, і люди перебували під системним психологічним і пропагандистським тиском.
3. Схід (і також окупований Крим, Донецьк, Луганськ), де окупаційний режим діє вже багато років, і мешканці піддавалися цілеспрямованій пропаганді та інформаційному тиску.

Що довше триває окупація, то більший деформації піддається громадська думка.

²⁴ Тотальна ізоляція: Навіщо РФ створює інформаційний голод на окупованих територіях. УНІАН.
URL: <https://www.unian.ua/society/totalna-izolyaciya-navishcho-rf-vlashtovuye-informaciyiny-golod-na-okupovanih-teritoriyah-12397248.html>

Як розповів учасник глибинного інтерв'ю Андрій, підприємець із Херсону, у місті окупанти застосовували режим так званої «м'якої окупації», близько 80% магазинів працювали. Деякі люди мали симпатії до рф ще до війни, мовляв, «не все так однозначно». *«Тому вони охоче сприймали подачки від окупантів, зокрема зарплату в рублях. Деякі пенсіонери отримували дві пенсії: одну – українську, другу – від рф. Окупанти суттєво знизили тарифи на комунальні послуги. Тариф на газ знизили до рівня 2 грн за метр кубічний, окупаційний тариф за воду для підприємств встановили на рівні 25 рублів (український – 31 грн.). Ввели штучний курс: 1 грн – 1,25 руб., тож пенсіонери отримували пенсію 10 тис. руб. в окупаційному еквіваленті, це було 8 тис. грн. Також були скасовані попередні борги за комунальними платежами. Таким чином окупанти намагалися підкупити пенсіонерів та підприємців. Деякі люди без сталої проукраїнської позиції “дивилися собі в кишеню”, поступово ставали “м'якими” колаборантами. Ще один засіб впливу окупантів – вимкнули українських провайдерів мобільного зв'язку. Багатьом довелося купувати сім-карти операторів рф, реєструючись при цьому. Таким чином люди опинилися під контролем фсб. Російське ТБ почало трансляцію через два тижні після початку окупації», – розповів Андрій.*

Респонденти згадують про непоодинокі випадки, коли громадяни України переїжджали з ТОТ на територію рф, при цьому отримували грошову допомогу (у формі сертифікатів) у розмірі 3–4 млн руб., купували за ці кошти квартири, отримували добре оплачувану роботу тощо. На жаль, не завжди ці обіцянки були брехливими, як стверджують українські ЗМІ²⁵.

” Андрій, підприємець, м. Херсон:

«Один мій знайомий із сім'єю виїхав до Каховки перед деокупацією, потім – до рф, у Псков. Вони отримали так звані підйомні в сумі 100 тисяч рублів і сертифікат на суму 4 млн рублів, за який придбали квартиру площею 65 кв. м. Їхні батьки отримали сертифікат на суму 3,5 млн рублів. Інший мій знайомий у такий спосіб придбав квартиру в Краснодарі. Подібна інформація, яку ми отримуємо від своїх колишніх знайомих, негативно впливає. Спадає на думку: я не зрадив, натомість втратив бізнес у Херсоні, змушений знімати житло в Києві, а вони за зраду отримали квартири. На жаль, українська держава не має фінансових ресурсів, щоб підтримати зараз своїх громадян».

” Олександр, підприємець, м. Херсон:

«Під час окупації все місто заповнила реклама: дідусі, бабусі, дітки у вишиванках і напис “Ми брати”. Все місто завішане, всі білборди в пропаганді. Зробили штучний голод і привезли гуманітарку, мовляв, подивіться, що ми хороші. Відрубали термінали і почали роздавати рублі. І люди на це: Україна перестала платити пенсію, а росіяни роздали гроші, мовляв, молодці. І я пояснюю, що вам прийшла пенсія на картку, але ви її не зможете зняти, бо росіяни розбили термінали. Люди не розуміли...»

” Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:

«Під час окупації були розвішані білборди “расія навсєгда”. Все місто було в них. Також були “підставні”, які голосно говорили, щоб створити ажіотаж. Наприклад, кричали в трубку комусь, що, мовляв, беруть російський паспорт... Ми не слухали російські радіо і телебачення».

” Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:

«Окупанти намагалися підкупити людей, і часто це спрацьовувало. Пенсіонери отримували пенсію від України і водночас, за складеними списками, отримували пенсію від рф, 10 тис. рублів. За штучним окупаційним курсом 1 руб = 0,85 грн вони отримували в еквіваленті 8,5 тис. грн, що було суттєво вище від їхніх українських пенсій (які вони також отримували). Тож “бабушки” жили непогано, всім іншим не було де працювати... Зрадників, “наводчиків”, коригувальників ворожих обстрілів дуже багато. Що важливо, серед моїх знайомих підприємців були люди, які їздили в Київ на “податковий майдан”. Зараз багато з них виїхали в рф, отримали сертифікати на квартири, влаштовують своє життя там».

²⁵ Квартири в депресивних регіонах: Російські житлові сертифікати для мешканців Херсонщини виявилися лохотроном. Гривна. URL: <https://grivna.ua/publikatsii/kvartiri-v-depresivnih-regionah-rosiyski-zhitlovi-sertifikati-dlya-meshkanciv-hersonshini-viyavilisya-lohotronom>

39 Олександр, підприємець, м. Херсон:

«Контрастно врізалась у пам'ять ситуація під час окупації, тобто навіть стратегія росіян: створити з українського народу таку ж тупу і п'яну масу, як самі росіяни. Безкоштовно або просто багато продавалось горілки, просто в пластикових пакетах, пляшках, у "розливайках", де було написано "солодка водочка", там із закусками її дешево збували. Вони намагались розганяти ринки, але горілку не забороняли продавати, оборот навпаки зростав. Вони почали організовувати шашличні, просто на вулиці, на проїжджій частині, і люди почали пити, молодь почала пити. Це було жажливо!»

39 Аліна, вчителька початкових класів, м. Куп'янськ, Харківська область:

«Життя під час окупації було справжнім жахіттям, постійні перевірки і намагання тебе змінити. У школі, де я працювала, нам сказали переходити на російське навчання. Відмовилася — і мене почали цькувати. Деякі вчителі погодилися — через страх і відсутність грошей. Виїхати змоги не було, я постійно перебувала вдома... Дуже важко згадувати».

39 Олександр, підприємець, м. Херсон:

«Перший місяць окупації нічим не займався, потім почав трохи працювати, я підприємець. Місто почало перетворюватися на базар. І це були не лише продукти-ковбаси. Просто на вулиці, на проїжджій частині, продавали горілку на розлив. Усі супермаркети "вийшли" з Херсону, тож люди торгували на ринку. Пізніше росіяни почали відкривати свої супермаркети. На нас почали тиснути, щоб ми перереєстрували документи і торгували в рублях. У мене ціни були в гривні. Підходили дівчата, попереджали, що зараз будуть росіяни, щоб я їм не заперечував. Всю окупацію я пропрацював за гривню, дрібним бізнесом, вдалося "пропетляти", не переоформлюватися. Окупанти заборонили користуватися терміналами, громили крамниці — щоб українці не платили військовий збір через термінали. На початку осені росіяни вже вільно почувалися: спершу їх 3–4 людини ходило, зі зброєю, а потім — кадірівці, буряти "по громаданці". Коли чули від нас українську мову, то підходили і казали, щоб ми переходили на російську, що їй треба вчити. Морально важко було...»

39 Андрій, підприємець, м. Херсон:

«Окупанти шукали лідерів громадської думки, спонукали їх до співпраці. У них були списки, припускаю, що СБУ їх здала окупантам. Деякі комунальники, голови ОСББ почали переоформлювати документи на окупаційні структури. Голови ОСББ були під тиском. Мені довелося виїхати з міста, щоб не співпрацювати з окупантами. Також окупанти примушували тих людей, які хотіли лікуватися в лікарні, оформлювати паспорти рф. Пропаганда впливала, затягувала. Багато пенсіонерів, які жили під час срср, сприймали це як можливість повернутися в молодість. Також певний вплив здійснювався через московський патріархат».

39 Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:

«Ми з чоловіком опинилися в умовах окупації з дати вторгнення російських військ у 2014 році й залишалися до січня 2015 року в Горлівці. Тоді окупаційна влада почала вводити свої закони, рублі, забороняти все українське. Було так, що своїх законів вони ще не прийняли, а українські забороняли. Тож ми жили в умовах обстрілів. На початку не було жодних пропускних пунктів, тому коли продукти в магазинах закінчилися, запаси не поповнювали. Не було газу, світла. В умовах безвладдя у людей забирали бізнес, навіть викрадали підприємців з метою отримати викуп у рідних. Коли людям не було чого їсти, окупанти наказали місцевій птахофабриці роздавати живих курей. Оскільки особливого вибору їжі не було, то люди брали, щоб не вмерти з голоду. Ми виїхали у 2015-му, після обстрілу 18 січня, під який я потрапила. На моїх очах людей порозривало. Мені пощастило вижити і вціліти. Тож чоловік прийняв рішення розрахуватися з роботи, і ми залишили Горлівку. Їхали обхідними шляхами, хвилювалися сильно, як все складеться... А вже за 3–4 місяці з боку території України почали ставити блокпости, робити реєстр мешканців окупованих територій, які мають там нерухомість, видавати перепустки. Таким чином ми отримали можливість відвідувати рідних, які залишилися, мали змогу подивитися на свої оселі. Цим же шляхом доставляли вантажі, продукти, допомогу. Тож це стало "дорогою життя", яка з'єднувала нас з непідконтрольними територіями...»

» Наталія, працівниця ОМС, Київська область:

«Росіяни ходили по вулиці, і до нас у двір заходили. Просили води та картоплі. Поводилися спокійно, обіцяли привезти солярки або пропонували продати їм воду й картоплю за гроші. Незважаючи на те, що вони вели себе стримано, не коїли у нас того жаху, як у багатьох інших селах, все-таки практично всі мешканці їх ненавиділи».

2.1.3. Спротив окупантам, стихійний і організований

Учасники дослідження та респонденти часто вкладали різний зміст у поняття «спротив окупантам». Для деяких людей спротив — це займатися звичними справами, шанувати українські традиції та розмовляти українською мовою, незважаючи на окупантів. Можна погодитися, що і така протидія психологічному тиску окупаційного режиму є спротивом. Проте навіть такий, здавалося би, безневинний спротив міг мати трагічні наслідки для людини. Члени дослідницької команди в рамках одного зі своїх проектів кілька років тому познайомилися та співпрацювали з українським патріотом, дитячим письменником, поетом і перекладачем Володимиром Вакуленком. Володимир сам мав інвалідність, опікувався неповнолітнім сином із діагнозом «аутизм» і, лишившись на окупованій території Харківської області, жодним чином не міг протидіяти окупантам активною боротьбою. Він просто не приховував своїх проукраїнських поглядів. Тільки за це він був викрадений військовими РФ, а згодом розстріляний. Його тіло знайшли на узбіччі дороги неподалік села Капитолівки, що в Ізюмському районі, 12 травня 2022 року²⁶.

» Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:

«...Було страшно, однак сильний стрес був також і стимулятором до активності. Ми зі знайомими збиралися в невеличкій кав'ярні, святкували Різдво, інші свята, смажили ковбаски, спілкувалися, допомагали один одному не опускати рук. Головне, що дозволяло переносити стресову ситуацію, — це необхідність допомагати іншим. Шукали ліки, кому які потрібні, засоби гігієни, памперси, підгодовували бездомних тварин, яких було дуже багато... Звичайно, я боялася. Одного мого знайомого активіста заарештували окупанти, протримали в своїх підвалах 54 дні...»

» Олена, культурна адміністраторка, м. Херсон:

«У нас у чаті будинку дві працівниці з лікарні району ХБК казали, що поранені надійшли — і наші, і російські солдати. То вони в чат будинку писали, які потрібні ліки. Бо аптеки зачинилися 24 лютого 2022 року. Ми знали, що потрібні джгути, кровоспинні, хлопці їхали й шукали. 26–27 лютого на все місто працювало 8 аптек, в яких ще й не було всього, що потрібно. Біля лікарні Личанського черги стояли на дві вулиці — це херсонці несли все, що могли, в лікарню. Нам написали, що дуже потрібні чоловічі труси різних розмірів, а ринок не працює, нічого не працює, почали шукати власників магазинчиків... Словом, у кого що є — віддавали. Дівчина з сусіднього під'їзду взялася шити... Одного разу якась бабуся принесла пів метра резинки. Все, що було у неї, це лише цих пів метра резинки, але вона хотіла бути корисною. Ми плакали...»

» Віолетта, державна службовиця, м. Херсон:

«Весь час окупації, 11 місяців, перебувала в Херсоні. Не працювала, як державний службовець отримувала 2/3 посадового окладу. У перші дні війни стихійно сформувався гуманітарний штаб в одній зі шкіл міста. Мешканці приносили продукти, одяг, побутову хімію, медикаменти. Ми формували списки людей, які потребували допомоги, розподіляли те, що приносили. Так працювали перші два місяці окупації. Потім почали працювати ринки, люди отримали можливість купувати необхідні речі. Загроза бути затриманим окупантами ставала дедалі реальнішою. Тому моя волонтерська діяльність припинилася. Окупанти зупиняли людей на вулицях, перевіряли документи, телефони... Тож більшу частину часу я проводила вдома».

²⁶ «Видали свої ж». Як жив і загинув від рук росіян письменник Володимир Вакуленко. BBC News Україна.
URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63863965>

35 Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:

«Категорично не хотіла брати російську “сімку”, шукала місця з вайфаєм, щоб зв’язатися через VPN з рідними, які виїхали. З мамою, яка на Острові жила (віддалений район Херсону), ми листувалися, і брат носив листи як листоноша. Їхню картку я взяла в кінці вересня — коли українські “сімки” у людей забирали і ламали. Російську я поставила у старий телефон. Гидко було в руки взяти. Не купували російські товари, воду, ковбаси, чіпси, — я казала синові, що це отрута. Тільки наше вибирали, купували, що було у залишках. Уникали окупантів; мій собака, коли їх бачив, то коло них сідав у туалет, я його не відтягувала...»

36 Марина, пенсіонерка, м. Херсон:

«Перші дні, з 25 лютого 2022 року, коли в місті з’явилися окупанти, ми почали виходити на мітинги спротиву цій навалі. Мітинги відбувалися на площі Свободи. Ми з українськими гаслами, з українським прапором виходили кожного дня до того часу, поки росіяни не почали розстрілювати людей. Я свідок цьому всьому, під обстріли потрапила, під сльозогінний газ — усе це було. Кожен день минав у напрузі. Виходили і боялися, де їх зустрінемо, як вони поведуться... Але ми не падали духом, твердо були переконані, що нас визволять, і ми підтримували одне одного. Збиралися тільки позитивні люди, які твердо вірили в перемогу і визволення. Яюсь так ми і прожили окупацію. Це був не тільки страх, а й підтримка, обійми, віра... Коли прийшли російські служби ФСБ, дуже складно ставало виходити на мітинги, вони влаштували лови на активістів. І так все затихало...»

37 Олександр, психолог, м. Херсон:

«Став одним з організаторів акцій протесту на головному майдані Херсону. У перший день вигнали російську гуманітарку, не дали людям брати ці продукти. До речі, продукти “Чумаки” — це були українські продукти, вони накрали наші ж продукти і нам намагались дати як гуманітарну допомогу. Ми також на це зауважили, я давав інтерв’ю російському телебаченню, що не можна вкрасти в нас, а потім нам “допомагати” цими продуктами. А потім ми з ще одним чоловіком вирішили людей скликати на мітинг, усіх зібрати і заявити про нашу незгоду з приходом “руського миру”. Я здивувався, коли зранку прийшли, а там повний майдан, тисячі людей, які вийшли з національною символікою, з гаслами українськими підтримувати Україну, сказати, що Херсон — це українське місто».

38 Олена, культурна адміністраторка, м. Херсон:

«13 березня 2022 року відбувся масовий мітинг. Це день звільнення Херсону від фашистських загарбників. Там була така атмосфера, що передати не можу. І далі щодня о 10.00 ми збиралися, хоч уже менше людей, але щодня. Поки не було перших пораних, не пустили сльозогінний газ. Після цього змінили локацію. Це так працює: чим більше людей, тим менше страху. Я на мітинги зі скандалами виходила, бо до мене вся родина приїхала, ми жили як циганський табір. Коли йшла на мітинги, то моя мама сварила мене, що це небезпечно. А я вдома не могла лишатися, бо як так: я не піду на протест?..»

39 Віка, фотографиня, м. Херсон:

«В поганому сенсі вразило те, що знайомі мені люди стали сепаратистами. Мій вчитель інформатики став. А з хорошого — це коли ми всі вийшли на мітинг 13 березня 2022 року. І раніше виходили, але цей був велелюдний. Мені було приємно, що попри те, що ми одні залишилися, — без поліції, — але ми вийшли. Багато прикладів людяності, коли херсонці віддавали останнє, ділилися всім. Мені багато людей писали і зараз пишуть: виїжджай. Зараз знову, коли затопили дамбу. Ми тут живемо під мінометними обстрілами, в окупації жили, але ми не хочемо їхати. А хто виїхав, той чекає, щоб вода відійшла і можна було заїхати знов. Так ось, вражає те, що люди навіть свої квартири здають, кому потрібно. Мені, наприклад, знайомий пропонував свою машину, щоб на ній їздити, бо мою орки забрали...»

” Андрій, журналіст, м. Херсон:

«Напередодні окупації Херсону дитина, віком 4,5 роки, була хвора, висока температура, тому вирішили не покидати місто. Морально були не готові тікати. Я – депутат Суворовської райради, доєднався до стихійно створеного штабу, хабу, куди люди несли, хто що міг: ліки, памперси, їжу... Протягом 2–3 днів у райрадах, школах назбирався великий запас продуктів, речей. Однак у перший тиждень окупації цей запас закінчився. 6 лютого вже були величезні черги за продуктами в гуртівнях, понад 300 людей в черзі. Зазвичай під час окупації до обіду люди займалися пошуками їжі, медикаментів. Після 15.00 в місті вже практично нікого не було. Були проблеми з готівкою. Банки працювали епізодично. Тому розрахунок безготівковою гривнею був популярною формою розрахунку. За переведення в готівку доводилося платити велику комісію».

Аналізуючи рух опору в різних регіонах України, Сергій Кузан, голова Українського центру безпеки і співпраці, зазначив, що активна протидія окупантам у найрізноманітніших формах спостерігалася в багатьох областях та містах. На Сумщині майже не було регулярних частин ЗСУ, а натомість місцеві мешканці фактично партизанськими загонами зупиняли цілі колони російської бронетехніки, знищували танки у співпраці з Силами спеціальних операцій (ССО)²⁷.

Непоодинокі й випадки, коли прості громадяни, не маючи жодних навичок розвідувальної роботи, виконували відповідальні завдання СБУ, військової розвідки та інших українських спецслужб.

” Марина, пенсіонерка, м. Херсон:

«...Під час окупації у моїй пам'яті залишилися моменти, коли я ходила в адміністрацію ворога і там з'ясовувала відповіді на питання, які мене попросила дізнатися Служба безпеки України. Це назавжди запам'ятається...»

” Ольга, журналістка, м. Херсон:

«Це історія мешканки Херсону, жінки похилого віку, яка ніколи не мала будь-якого досвіду спілкування зі спецслужбами, розвідниками, не грала в театрі, проте проявила себе надзвичайно сміливою та свідомою українкою і талановитою акторкою. Одного разу вона дізналася інформацію про росіянина, персону якого була важливою для ЗСУ, і щоб наші могли його знешкодити, вона повідомляла їм, де він дислокується. Щоб дізнатися про це, вона перевдягалася в різний одяг, накладала щось на зразок гриму, як сама вміла, мімікрувала так, щоб її не можна було впізнати. Крім того, вона ходила до окупаційної псевдоадміністрації, підлаштовувалася під їхні розмови, а потім передавала те, що дізналася, для наших військових. Окупанти не вважали її небезпечною, бо вони не сприймали як загрозу людей похилого віку. “Да что ты с этой бабки хочешь, это же пенсионерка, что она может сделать” – за словами жінки, про яку я розповідаю, окупанти ставилися до літніх людей саме так».

Важливо зазначити, що українська держава заклала інституційні основи для руху опору, створивши відповідну законодавчу базу – «Закон України про основи національного спротиву», ухвалений 16 липня 2021 року²⁸. Таким чином, структури опору мають організаційну, методичну і матеріальну підтримку відповідних державних органів. Це і Головне управління розвідки, і Сили спеціальних операцій, й інші структурні підрозділи Збройних Сил України, які виконують координаційну та організаційну роль. Звісно, рух опору потребує забезпечення підрозділів, логістики, комунікації та безпеки родин учасників. У законі міститься норма про те, що члени сімей представників руху опору перебувають під захистом держави Україна. І на сьогодні чимало з учасників руху опору відправили свої родини за кордон або на захід країни (за сприяння держави), а самі продовжують діяльність на окупованій території²⁹.

27 Про рух опору на окупованих територіях: у чому він проявляється і які наслідки. Радіо Свобода.
URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ruh-opir-okupovana-teritoriya/31869986.html>

28 Закон України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 р. №1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

29 Про рух опору на окупованих територіях: у чому він проявляється і які наслідки. Радіо Свобода.
URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ruh-opir-okupovana-teritoriya/31869986.html>

” Ольга, журналістка, м. Херсон:

«Місцевий рух опору – це окрема історія. Що таке ці рухи опору? Це окремі групи людей, їх десь близько 130. І співпраця налагоджена таким чином, що якщо когось забирали і піддавали тортурам, то рух не припиняв свою діяльність. Я спілкувалася з людьми, які брали участь у русі опору під час окупації Херсонської, Запорізької та Луганської областей і потім виїхали звідти. У Херсоні я знімала документальний фільм про учасників руху опору в березні 2023 року. Незважаючи на те, що Херсон було звільнено, там постійно бахкало на момент, коли я працювала в місті: російські війська обстрілювали “Градами”, бо це дешево, їм не потрібно витрачатися навіть на С300... Херсонці виявилися дуже позитивними людьми. Вони такими були й під час тимчасової окупації, а після звільнення міста позитиву їм, здається, подвоїлося, незважаючи на щоденні обстріли. На противагу позитивним херсонцям, у Запорізькій області у людей, які виходили на протести проти окупаційного режиму, після виїзду звідти я відчула депресивний стан. Особливо це стосується мешканців тимчасово окупованого і нині Мелітополя. Учасникам протестів – практично всім – довелося терміново виїжджати, тому що росіяни відкрили на них полювання. Вони їх розшукували, вистежували, переслідували. Бо українці виходили на вулиці, крокували маршем з українськими піснями, спалювали опудало Путіна... Коли вони виїхали, то, спілкуючись зі мною, розповіли, що не знають, що робити далі і як складеться доля їхнього міста. Вони були в розпачі, бо їм хотілося б, щоб тоді, на початку окупації, набагато більше людей вийшло на протести, мовляв, тоді було би більше шансів захистити місто. Звісно, сьогодні ми з вами розуміємо, що ніяких шансів у мирного населення захистити Мелітополь не було, навіть якби їх вийшло в рази більше...»

Найвідомішою та найефективнішою організацією опору на ТОТ є військово-партизанський рух «Атеш», який виник у Криму в осередку кримських татар та українців влітку 2022 року, коли стало очевидно, що Росія проводитиме мобілізацію зокрема й на тимчасово окупованих територіях України. Партизани вирішили, що цим можна скористатися, та розширили рух з Криму на інші ТОТ – кількість підпільників зростає майже до двох тисяч. Про це розповів в інтерв'ю Суспільному телебаченню представник «Атеш»³⁰.

Протягом 2022–2023 років «Атеш» провів низку успішних бойових операцій проти російських окупантів. Зокрема, партизани руху ліквідували у лікарнях Сімферополя 30 російських військовослужбовців, підірвали колію між Абрикосівкою і Раденськом у Херсонській області, вбили заступника начальника військової адміністрації Нової Каховки та взяли на себе відповідальність за замах на пропагандиста рф Захара Прилепіна в Нижегородській області тощо³¹.

Один із респондентів звертає увагу на те, що у перші дні широкомасштабної агресії рф дії деяких місцевих силових структур більше нагадували втечу, ніж організацію опору, і коли одні люди проявляли героїзм, інші, які мали би захищати місто, нехтували своїми обов'язками.

” Андрій, підприємець, м. Херсон:

«1 березня 2022 року, в день окупації, у дружини почалась панічна атака, тож я пішов в аптеку по ліки. Живу в центрі, поруч – СБУ, МВС. Біля обласного МВС стояли машини, в які щось швидко вантажили. 1 березня поліціантів у місті – у формі – вже не було. СБУ виглядало повністю безлюдним – всі звалили ще вчора. Прикордонники з посту біля порту втекли 24 лютого. Вони покинули службових собак у вольєрах, підпалили свою будівлю і поїхали. Внаслідок пожежі почали вибухати боєприпаси, які вони лишили в будівлі. Працівники прокуратури виїжджали організовано, колоною автомобілів, о 06:00 24 лютого. Отже, найбільше вразила реакція правоохоронних органів, які навіть не спробували організувати опір, а всі швидко покинули місто. Натомість невідгодувані бійці ТРО, Нацгвардія та цивільні з “коктейлями Молотова” намагалися зупинити окупантів. Багато загинуло 1 березня у Бузковому парку. Чоловік моєї колеги, лейтенант НГУ, загинув 24 лютого на Антонівському мосту...»

³⁰ «Наші агенти є від Калінінграда до Сибіру»: партизанський рух «Атеш» розповів про роботу всередині російської армії. Суспільне Новини. URL: <https://suspihne.media/583337-nasi-agenti-e-vid-kaliningrada-do-sibiru-partizanskij-ruh-ates-rozpoviv-pro-robotu-vseredini-rosijskoi-armii/>

³¹ Рух «Атеш». Вікіпедія. URL: <http://surl.li/lxxrk>

2.1.4. Випадки співпраці місцевих жителів з окупантами. Оцінка колаборації респондентами

Згідно з чинним українським законодавством покарання за колабораціонізм передбачено статтею 111-1 Кримінального кодексу України. Отже, колабораціонізм – це³²:

1. публічна підтримка дій держави-агресора, збройних формувань або окупаційної влади, збройної агресії проти України або заперечення її факту (в мережі Інтернет або через ЗМІ). Такі дії караються позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років;
2. добровільне обіймання посади в незаконних органах, створених на тимчасово окупованих територіях України (ТОТ). Це карається позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років з можливою конфіскацією майна;
3. пропаганда у закладах освіти на підтримку окупаційної влади та дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора. Це карається виправними роботами на строк до 2 років чи арештом на строк до 6 місяців або ж позбавленням волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років;
4. надання матеріальних ресурсів незаконним воєнізованим формуванням, створеним на ТОТ, та господарська діяльність у взаємодії з окупаційною владою. Такі дії караються штрафом до 10 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (170 тис. грн) або позбавленням волі на строк від 3 до 5 років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років із конфіскацією майна;
5. обрання до незаконних органів, створених на ТОТ, участь в організації та проведенні виборів чи референдумів на цих територіях або ж публічні заклики до таких дій. Карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років із можливою конфіскацією майна;
6. організація, проведення або активна участь у політичних заходах (з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, конференції, круглі столи тощо) та спільна інформаційна діяльність з окупаційною владою. Такі дії караються позбавленням волі на строк від 10 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років із можливою конфіскацією майна;
7. добровільне обіймання посади в судових або правоохоронних органах, створених на ТОТ, а також участь у діяльності незаконних збройних формувань чи допомога їм у веденні бойових дій проти ЗСУ, добровольчих формувань, які захищають незалежність України. Ці дії караються позбавленням волі на строк від 12 до 15 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років із можливою конфіскацією майна.

Станом на 2 березня 2023 року в Державному бюро розслідувань (ДБР) звітували про розслідування 214 кримінальних проваджень за фактом колабораційної діяльності. В офісі Генпрокурора станом на 23 березня 2023 року повідомили про відкриття з початку повномасштабної війни 4787 проваджень за статтею 111-1 ККУ. Служба безпеки України у 2022 році розслідувала понад 2,6 тис. справ щодо колаборантів. З них до суду передано понад 300³³.

У громадах на звільнених територіях спостерігається значний психологічний розкол між тими, хто співпрацював з ворогом, і тими, хто ні. Люди обурюються, що часто дії тих, кого вони вважають

32 TOT: Що відноситься до колабораційної діяльності і яка за це передбачена відповідальність? Реінформ.
URL: <https://reinform.com.ua/6619/tot-shho-vidnosytsya-do-kolaboracziynoyi-diyalnosti-ta-yaka-za-cze-peredbachena-vidpovidalnist/>

33 Хто такі колаборанти і яке для них передбачене покарання. Explainer.
URL: [https://explainer.ua/hto-taki-kolaboranty-i-yake-dlya-nih-peredbachene-pokarannya-poyasnyuyemo/](https://explainer.ua/hto-taki-kolaboranty-i-yake-dlya-nih-peredbachene-pokarannya-explainer/)

зрадниками, не отримують покарання згідно з законом. Можна стверджувати, що на сьогодні справедливості та покарання колаборантів є важливим суспільним запитом на звільнених територіях.

» Віктор, пенсіонер, с. Шандриголове, Донецька область:

«Моя родина виїхала, я залишився доглядати за господарством. Сусідів було мало, ми всі разом жили, сиділи в підвалах. Але найгірше те, що ти з часом не розумієш, хто є хто. Ніби ти знав людину багато років, а фактично кожен може донести на тебе. Окупація навчила мовчати. Були постійні перевірки. Продуктів не було. З рідними не спілкувався протягом чотирьох місяців, постійно хвилювався за них...»

» Григорій, пенсіонер, смт Макарів, Київська область:

«Колабораціонізм має підпадати тільки під юридичну, правову оцінку. Моя сусідка здала сусіда, який був радіотехніком. Не тільки привела орків до нього, а ще й вказала, що він переховується в льосі. Після цього чоловіка допитували й катували. Після звільнення вона досі живе, ніби нічого не сталося. Сусід каже, що пробачив їй... Але пробачення мало, вона має відповісти за свій вчинок».

» Віка, фотографиня, м. Херсон:

«Найбільша проблема деокупованих територій — це сепаратисти і колаборанти. Ті, хто, як ми точно знаємо, топили за "руській мір". Як моя сусідка, яка вибігла до них і кричала: "Ой, мальчікі, я здесь одна руская, все бандеровци". Фільтрація у нас занадто лояльна. Я вважаю, що їх потрібно вивезти. Колаборантів саджати немає сенсу, ще їх годувати за наші гроші по тюрмах! Я б їх на розмінування полів відправила. Я б їх виселяла у містечко окреме. Щоб не так, як мій знайомий, який став колаборантом, був за росію — і звалив у Болгарію. Треба їх у містечко, щоб там умови були наближені до того, як в таганрогу чи на колимі, а не в Болгарії. Щоб бруд і туалети на вулиці дерев'яні. Списки мають бути, хто отримувач російський паспорт. Нам прямим текстом казали: він же не корегувальник, а що висловлюється за росію — то йому нічого не зробиш. Тоді чекайте 10 років, що ці "за росію" виховують таких же дітей і знову припрутяться сюди...»

» Ольга, журналістка, м. Херсон:

«Наприклад, у Фейсбуці була саркастична група, створена херсонцями, де обстоювали колаборантів: таким чином вони повідомляли людям, хто є колаборантом, щоб з цими особами не спілкувалися... Усі люди, з якими я спілкувалася, — за те, щоб співпраця з ворогом каралася. Людям необхідне відчуття справедливості. Вони вимагають покарання для колаборантів».

» Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:

«Обов'язково їх треба посадити! Взагалі все, що можна по закону, все їм треба заподіяти. Зрадили — відповідайте! Ті, що виїхали в росію, — те саме. Купили в краснодарському краю квартиру — хай там сидять! А їхня місцева квартира хай дістанеться тим, кому нема де жити».

» Наталія, психологиня, смт Димер, Київська область:

«Колабораціонізм має підпадати під юридичну оцінку. В Димері деякі мешканці мали можливість не працювати з ворогом, але вони це робили...»

Експерти та респонденти називають різні мотиви колабораціоністської діяльності³⁴. Зокрема, росіяни спокушали людей грошима: соціальними гарантіями, виплатами, допомогою бізнесу, фермерам, іпотекою і житловими сертифікатами тим, хто виїхав до Криму чи у Краснодарський край. Зараз колаборанти на окупованому лівому березі отримують непропорційно високі виплати навіть порівняно з територією рф.

Ще одна причина зради — бажання влади та вищого статусу. Деякі колишні правоохоронці, які були звільнені після Революції Гідності 2014 року, зачали образу і бажання помститися українській державі за «поламану кар'єру» — і стали на бік росіян.

³⁴ Зустріч світів. Як громади Херсонщини протистояли окупантам. Українська правда.
URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/13/7406627/>

Свою роль відіграв і інший чинник — примус. Частина людей погодилася на співпрацю після погроз і тортур. Колаборанти швидко підхоплюють наративи окупанта: «треба виживати тут і зараз», «України більше не буде» тощо. Люди з подібними поглядами гуртуються в групи.

Респонденти глибинних інтерв'ю зазначають, що основним чинником зрадницької діяльності були ідеологічні переконання, радянсько-комуністична ідеологія, симпатії до політичного режиму рф, причетність до політичних партій, які в Україні пропагували «дружбу» з росією.

» Олег, державний службовець, Київська область:

«У Київській області колабораціонізм не мав масового характеру. Колабораціоністами люди ставали передусім через ідейні переконання — колишні комуністи, прихильники срср...»

» Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:

«До повномасштабного вторгнення було багато пропаганди. Вона лилася на українців звідусіль: радіо, телебачення, інтернет, проросійські партії. По радіо звучали російські пісні, по ТБ — те саме, телеканал «Інтер», канали Медведчука були рупорами цієї пропаганди. Партія ОПЗЖ, інші, багато депутатів, це все “шобло” і є цією пропагандою. Вони досі не покарані та навіть обіймають державні посади. Під час окупації пропаганди не бачила, бо з підвалу майже не виходили...»

» Олександр, підприємець, м. Херсон:

«Однозначно правова оцінка колабораціонізму має бути. Ми через колаборантів і страждаємо. Вони мають відповідати, ці люди, які обіцяли росіянам підтримку. Це за їхньою наводкою росіяни прийшли! Кирило Стремоусов, я його знав особисто, а він почав працювати на росіян, був агентом. Сальдо... У нас багато депутатів місцевих переметнулися на бік росіян, це вони багато зробили для того, щоб прийшов “руській мір”. А пенсіонери, які досі ниють, що добре було при росії, отримували дві пенсії, от що з ними робити?...»

Деякі респонденти вказують, наскільки суттєвий вплив на світогляд українців тривалий час чинила рф через культуру й освіту. Таким чином, вважають опитані, росіяни готували підґрунтя для агресії та колаборації в майбутньому.

» Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:

«Напевно, на звільнених територіях відчувається залишковий вплив на мешканців, коли росіяни зомбували людей тривалий час, і вони починають говорити про зраду й таке інше... І до окупації вплив був сильним. Особливо відчувався через культуру та освіту. Наприклад, коли наша дитина йшла до першого класу, у школі запропонували мову викладання на вибір — російська чи українська. Ми обрали українську, оскільки жили в Україні, думали, що й іспити дитина складатиме українською... Але у відповідь ми почули, мовляв, може, ми подумали б ще, адже в Горлівці всі російськомовні, навіщо ж українською і т.п. Через освіту, через культуру, — музика, фільми, — російська пропаганда вдало протягувалася...»

Населення негативно реагує на колаборацію вчителів, які пропагували так званий «русский мир» дітям. Люди вимагають за це покарання для освітян-зрадників.

» Олександр, державний службовець, с. Великий Бурлук, Харківська область:

«Мені відомо, що окупанти хотіли, аби медпрацівники написали заяву на перехід у структури окупаційної влади, але вони відмовилися. Практично не виявилось колаборантів і в апараті селищної ради, де до війни працювали близько ста людей. На бік ворога перейшли четверо. А ось серед освітян зрадників було більше. З десяти шкіл громади повністю відмовилися працювати три школи — Першогнилицький, Підсереднянський та Площанський ліцеї. Там усі 100 відсотків колективу в один голос сказали окупантам, що з ними працювати не будуть. Щодо решти шкіл, є і 10, і 20, і навіть 80 відсотків персоналу, що перейшли на бік окупанта. Тож 1 вересня ворог відкрив 3–4 школи. Діти йшли на навчання, бо росіяни погрожували батькам відібрати дітей, якщо їх не поведуть до школи. Такі батьки не можуть вважатися колаборантами. А ось вчителі, які пішли на співпрацю з окупантами, — це колаборанти».

39 *Сергій, вчитель, с. Снігурівка, Миколаївська область:*

«Більшість колаборантів є людьми, яким вже за 50 років. Мені складно сказати, чому вони пішли на співпрацю з ворогом. Думаю, що декого з них росіяни готували до цього заздалегідь, а дехто просто повірив російській пропаганді. З 60 вчителів, які були в окупації, тільки 15 виявили бажання співпрацювати з росіянами, інші відмовилися. Тих, які співпрацювали, відразу після визволення було звільнено».

39 *Аліна, вчителька початкових класів, м. Куп'янськ, Харківська область:*

«Життя під час окупації було справжнім жахіттям, постійні перевірки і намагання тебе змінити. У школі, де я працювала, нам сказали переходити на російське навчання. Відмовилася — і мене почали цькувати. Деякі вчителі погодилися — через страх і відсутність грошей. Виїхати змоги не було, я постійно перебувала вдома... Дуже важко згадувати».

Респонденти розрізняють роботу під час окупації на нижчих посадах заради виживання та пособництво окупантам. Деякі ситуації потребують додаткового розслідування, наприклад, коли людина виконувала обов'язки старости в окупованому селі й водночас допомагала українським патріотам.

39 *Андрій, підприємець, м. Херсон:*

«Потрібно розрізняти колабораціонізм і виживання. Моя сусідка мала на утриманні дитину і хвору матір. Щоб вижити, працювала тихенько на водоканалі. Це виживання. Робота в органах окупаційної влади — це колаборація, це кримінальна відповідальність. На жаль, деякі голови ОСББ, квартальні (ті, хто виконував функції голови ОСББ в районах приватної забудови) пішли на співпрацю з окупантами, надавали списки для референдуму, вказували на вільні квартири, будинки тощо. Багато з тих, хто співпрацював з окупантами, виїхали в рф. Вважаю, що всіх колаборантів потрібно показово судити, застосовувати суворі покарання».

39 *Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:*

«Співпраця з окупантами має підпадати під юридичну, правову оцінку. Але не так, щоб хтось звів наклеп — і людину посадили. На жаль, наш староста села Вадим Мартинов був затриманий за співпрацю з ворогом. Він нібито здавав маршрут доріг окупантам, отримав від них зброю. Мартинов — єдиний, хто не боявся і ходив допомагати людям. Він зробив перепис села, тобто знав на момент окупації, скільки нас було людей, хто лежачий, хто пенсіонер. І до них ходив через день — ділився тим, що було. Дружина пекла хліб, який він розносив по селу. Також Вадим врятував десять солдатів Нацгвардії: він сховав форму, переодягнув їх у цивільне, намагався вивезти своєю машиною. Але не вийшло — і хлопці виїхали з місцевими, коли орки дали коридор. Ми, мешканці села, не розуміємо, чому чоловік, який допомагав вижити всьому селу, опинився за ґратами. Селяни написали спільну заяву проти затримання та обвинувачення старости села. За моїми спостереженнями, під час окупації у селі залишалося близько 200 людей. Під заявою підписалося 168 односельців. Поки безрезультатно...»

39 *Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:*

«Колаборанти заслуговують на справедливий суд та моральний осуд. Наприклад, наш староста села був ув'язнений незаконно. Він допомагав усім. З росіянами спілкувався, бо був змушений. Багато хто в селі з ними спілкувалися, це ж окупація! Він ходив до них, щоб домовитися про поховання вбитих односельців. Справа в тому, що російські окупанти не дозволяли заходити на цвинтар. Натомість місцеві мародери, які викрали те, що росіяни не встигли вивезти, на свободі, почувуються вільно і безкарно».

39 *Олена, культурна адміністраторка, м. Херсон:*

«Допускаю, що міг бути вплив, хтось пішов на співпрацю, бо хвилювався за найдорожчих. Навіть наш колектив розділився в оцінці колаборантів, хтось називає це полюванням на відьом. Я у цьому питанні кардинальна і радикальна. Усі ці дії мають спеціальні органи розбирати і доводити. Це позиція громадянська, і якщо тебе притискають і змушують, то втечи. Ми всі втікали, було складно. Я з колаборантами на одну сцену не вийду. Колаборанти повинні бути виявлені й покарані, за законом».

Зруйнований обстрілами російської армії житловий багатоповерховий будинок у смт Бородянка Київської області.
Фото: Yevhen Sukhenko / Pexels.com

2.2. СИТУАЦІЯ В ДЕОКУПОВАНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ

2.2.1. Визволення і перші тижні після звільнення

У листопаді 2022 року Кабінет Міністрів України розробив план дій (розпорядження) з відновлення деокупованих територій, який передбачає понад 160 заходів³⁵. Ключові напрями:

- відновлення діяльності місцевої влади, територіальних підрозділів органів державної влади;
- відновлення казначейського обслуговування;
- організація надання медичної, соціальної, інших видів допомог, виплати пенсій;
- відновлення інфраструктури: електро-, газо- та водопостачання;
- забезпечення населення харчовими продуктами та ліками;
- забезпечення правопорядку.

Однак, як зазначають посадовці, органи місцевого самоврядування вирішують проблеми звільнених населених пунктів на власний розсуд, з огляду на ситуацію, що складається на поточний момент.

» Олег, державний службовець, Київська область:

«Так, знайомий з цим розпорядженням, однак план є формальним, оскільки КМУ зараз не є дієвим органом влади. Все управління здійснюється через Офіс Президента. Єдиного протоколу (алгоритму) щодо відновлення деокупованих територій немає. Обласна і місцева влада діє з огляду на власну оцінку ситуації, яка є різною для різних населених пунктів. Можливо, це правильно, так само, як у військовій сфері ініціатива та прийняття оперативних рішень було децентралізоване, передане на розсуд середньої та нижньої ланки управління».

Відхід російських військових з тимчасово окупованих територій відбувався по-різному. З деяких населених пунктів вони відступали похапцем і «по-тихому», а з деяких — руйнуючи енергетичну, промислову та соціальну інфраструктуру, крадучи все, що бачили. Наприклад, за словами виконувача обов'язків голови Бородянської селищної громади (Київська область) Георгія Єрка, окупанти повністю знищили 8 та частково пошкодили 32 багатоповерхові будинки, а також знищили близько 500 приватних будинків, а ще близько 450 частково зруйновані або зазнали пошкоджень. З-під завалів рятувальникам вдалося дістати 41 загиблого³⁶.

» Андрій, підприємець, м. Херсон:

«Коли росіяни відступили, я відчув велике емоційне піднесення. При відступі окупанти підірвали об'єкти енергетичної інфраструктури, тому три тижні не було електрики, опалення, води, був тільки газ. Та люди говорили: "Без світла, без води... Головне — без кацапів"».

» Вероніка, вчителька, Київська область:

«Росіяни, відходячи, підривали мости. Вибухи були такі потужні, аж земля трусилася. Ми йшли потім і бачили, як люди тягли рибу... А нам нічого не хотілося, якісь незрозумілі відчуття переповнювали. Перші дві-три ночі ми не спали, сусіди — теж. Коли росіяни стояли в селі, то казали, мовляв, з ними нас ніхто не зачепить. Тож коли вони пішли, ми боялися, що прилетить ворожий літак — і все розбомбить. Не знали, що й думати. А коли гавкали собаки вночі, ми боялися, що окупанти повертаються...»

» Наталія, психологиня, смт Димер, Київська область:

«Коли ми виїжджали, то помітили, що росіяни почали вивозити все. Ми зрозуміли: щось скоро відбудеться. Вони крали автівки, знімали номери, вивозили техніку, всю, яку бачили. В моєму офісі вкрали всю техніку, навіть каву і чай винесли. Як виявилось, це вони так відступали. Коли вони вийшли з села, люди змогли вийти на вулицю. Проте не вірили очам, що їх уже нема. Коли односельці побачили наших військових, ЗСУ, всім хотілося їх нагодувати, хто що має. Ми відчули радість від звільнення».

³⁵ Уряд розробив план дій з відновлення деокупованих територій. Урядовий портал.
URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-rozrobiv-plan-dij-z-vidnovlennya-deokupovanih-teritorij>

³⁶ Бородянка. Перші дні після звільнення. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vtsCW-DOICE>

” Валентина, працівниця ОМС, Київська область:

«Одразу не могли зрозуміти, що це уже все, що росіяни відійшли... Ми дізналися, що вони відступили, від нас пройшли на Білорусь 31 березня 2022 року. Минуло кілька днів – і ми зрозуміли, що чужих у селі вже немає. І тоді почали приходити до тям. Але дивлячись на ту розруху і все, що було зроблено ними... Словом, особливої радості не було, тому що ніхто не розумів, чи надовго росіяни відійшли. Це ж могло бути тимчасово, а дізнатися не було де. Тому що ні зв'язку не було, ні світла...»

” Наталія, працівниця ОМС, Київська область:

«31 березня 2022 року ми побачили, що російські війська починають виїжджати. Ми живемо в такому місці, де видно два мости. Росіяни раптом почали метушитися, крутилися під мостом. Тоді мій чоловік зрозумів усе і сказав нам з бабусями вийти з хати, і ми заховалися. Коли вони підірвали мости, гупнуло так, що в нас вилетіли всі шибки з віконними рамами. Чоловік на емоціях вибіг і почав голосно кричати на них, мовляв, що ви робите. Схоже, він перенервував, і йому потрібно було викричатися... Родичі прийшли потім і допомогли нам все прибрати. Односельці почали сходитися й обговорювати, що відбувається. Наступного дня увійшли наші військові. Звісно, ми їм дуже зраділи, зустрічали їх, поїли чаєм і кавою, пригощали всім, що в кого було».

На звільнених територіях у стислі терміни необхідно було розв'язати нагальні проблеми, зокрема: відновлення діяльності органів місцевої та державної влади; вирішення гуманітарних питань; охорона та оборона окремих об'єктів Національною гвардією України; визначення завданої шкоди та об'єктів, які потребують відновлення; відновлення обігу національної валюти; вирішення питання з документами та наданням адміністративних послуг. На тимчасово окупованих територіях весь цей час тривало життя, документацію видавали органи окупаційної влади. Як зазначають респонденти, переважну більшість нагальних проблем було вирішено в перші тижні після звільнення.

” Олег, державний службовець, Київська область:

«Дуже добре, що звільнення Київщини відбулося у сприятливий сезон: весна, коли відсутні проблеми, пов'язані з необхідністю опалення помешкань тощо. Натомість це дало нам можливість здійснювати ремонтні роботи, реконструкцію приміщень та інфраструктури протягом тривалого теплого періоду, розпочинати посівні, обробляти городи і загалом додавало оптимізму. Природа відроджується, повернулася українська влада – це все формує позитивний настрій. Звільнення території взимку і восени створює додаткові проблеми та обмеження для відновлення нормального життя в громаді».

” Олександр, державний службовець, с. Великий Бурлук, Харківська область:

«Одне з перших питань після звільнення стосувалося пенсійних виплат. Люди їх не отримували з моменту окупації – були паралізовані банки, не працювала пошта. Знадобився певний час, аби відновити цей процес. Пенсії почали активно виплачувати з листопада 2022 року, зараз із цим проблем немає. У громаді працює п'ять стаціонарних і одне пересувне відділення «Укрпошти». Якщо довгоочікувані пенсії люди отримали, то гроші від міжнародних організацій ще ні, через що в громаді існує певна напруга. Жителі чекають на виплати, які передбачені на деокупованих територіях, – 1200 гривень від Червоного Хреста і 2200 гривень від Міжнародної організації з міграції. Важко пояснити людям, що це не бюджетні кошти, це міжнародні донори. Також у перші дні після деокупації люди жалілися, що їм нічого їсти. Завдяки Харківській обласній і Куп'янській районній військовим адміністраціям, Червоному Хресту та іншим міжнародним організаціям вдалося завезти гуманітарну допомогу в кожен населений пункт громади. Гуманітарка активно роздається і зараз. Після деокупації громади були певні проблеми з газом, але на тривалий період він не зникав. А ось без світла люди сиділи десь до середини жовтня 2022 року, поки енергетики не відновили всю систему по кожному населеному пункту. Мобільний зв'язок є, але не в усіх населених пунктах громади. Магазини й аптеки теж працюють».

- 99 **Наталія, працівниця селищної військової адміністрації, с. Радча, Житомирська область:**
«Була проблема – поруйновані будинки. Нині відремонтували майже 60% домівок у звільнених селах. Деяким людям, які втратили житло, надали помешкання в інших селах, що постраждали менше. У всіх населених пунктах відновлено електро-, водо-, газопостачання і мобільний зв'язок. У Радчі, що є найбільшим серед звільнених населених пунктів селом, вже працює знищений загарбниками магазин. Окрім того, двічі на день звідти в Народичі курсує маршрутка».
- 100 **Сергій, вчитель, с. Снігурівка, Миколаївська область:**
«10 листопада 2022 року 131-й розвідувальний батальйон Збройних Сил України нарешті вибив орків зі Снігурівки. 13 листопада було відновлено мобільний зв'язок, 14 – подачу води. Ми протягом восьми місяців жили без подачі питної води! Тому звільнення стало для нас великою радістю».

Після звільнення від російської окупації люди переживали різні емоції. Багато хто відчував радість і полегшення, але також були й ті, хто переживав стрес і страх через невизначеність майбутнього. Та передусім домінувала радість і ейфорія від переможного повернення ЗСУ й української держави.

- 101 **Ольга, журналістка, м. Херсон:**
«Наприклад, херсонці святкували звільнення міста тиждень. Вони навіть святкували кожен вдалий приліт по окупантах за координатами, які вони надавали нашим...»
- 102 **Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:**
«1 квітня 2022 року наші воїни зайшли до підвалу. Це було так неочікувано! Після обстрілу фосфором ми думали, що це вже кінець. Що вся Україна впала. Тому що наше село диміло не один день. Стояв білий дим, такого я раніше не бачила. А тут – чуємо українську мову і не віримо своїм вухам. Запитую: «Синочки, ви наші?» І чую у відповідь, що свої. Ми плакали, кричали, цілували їх на radoщах... Наші воїни дали нам телефони. І ми почали одразу дзвонити рідним. Коли я додзвонилася до дітей в Гостомель і дізналася, що вони живі, це був мій найщасливіший день у житті. Люди чули своїх близьких і плакали від щастя».
- 103 **Марина, підприємиця, волонтерка, м. Херсон:**
«Це було щастя! Під час операції визволення три дні були без електрики, води, інтернету. Однією з перших частин, які увійшли в Херсон, був добровольчий грузинський легіон. Моя сусідка, жінка похилого віку, яка пережила Другу світову війну, стала на коліна перед воїнами, плакала. Ми всі й зараз плачемо, коли згадуємо ці перші моменти визволення. Дивимось фільм Дмитра Комарова “Рік” – і знову плачемо».
- 104 **Віолетта, державна службовиця, м. Херсон:**
«11 листопада 2022 року, в день звільнення, інтернету не було. Хтось сказав мені, що наші в центрі міста підняли український прапор... Були сльози, вітання, потужні позитивні емоції! Машини сигналять, люди вийшли на багатотисячний мітинг в центрі міста. Це було відчуття свободи, можливості вільно дихати!»
- 105 **Марина, пенсіонерка, м. Херсон:**
«У нас же не було ні зв'язку, ні світла, тобто інформація передавалася з уст в уста, і я уже знала, що у місті багато наших хлопців. 12 листопада 2022 року я бігала вулицями, щоби зустрітися з ким-небудь, обійнятися. Я знайшла хлопців, які стояли на блок-посту. Я з квітами прибігла до них. Емоції переповнювали, і я впала на коліна перед ними зі сльозами радості...»
- 106 **Олександр, підприємець, м. Херсон:**
«Святкували раніше 9 травня, я не розумів цього. Тепер я розумію, що таке звільнення. Не передати словами емоції! 11 листопада – це велике свято для тих, хто був в окупації. Ми виходили на площу, святкували, були люди напідпитку, але все було чудово, без бійок, без скандалів... З ЗСУ обіймалися... Усе сталося несподівано для нас. Я ще 10 листопада їхав машиною і бачив, як кудись мчала БМП російська, ми з другом пожартували, мовляв, дивися, тікають. Росіяни ще по місту їздили ввечері, а зранку ЗСУ нас звільнили. Зв'язку ж не було, але працювало “сарафанне радіо”. Так і дізналися. Поїхали на площу та побачили ЗСУ, людей з українськими прапорами».

- 99 Олена, культурна адміністраторка, м. Херсон:**
«Я важко пережила той факт, що не була в Херсоні, коли деокупували місто. Я коли бачила, як херсонці обіймали наших військових, мене якийсь черв'ячок точив усередині, що я не там. Що я стільки мітингів виходила під дулом автомата — і не можу там бути, бо виїхала і вивезла дитину в Одесу... Я весь час думаю, чим для мене буде закінчення війни? Ось я розумію, що ніколи путін не скаже, що капітулює. До яких кордонів не вийшли би наші військові, але поки буде країна росія з цим лідером, війна не закінчиться. Тільки коли росія розпадеться і помре путін. Але ніхто ж не знає, яка інша мавпа з гранатою чи ядерною кнопкою вийде! Україна як сусідка цієї держави — під загрозою. Поки є росія».
- 99 Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:**
«Херсон звільнили на мій день народження. Я свій день народження страшенно не любила, а сусідка прийшла цього дня і каже: Херсон звільнили!.. Ми стоїмо, дивимось, як наші проїздять, і плачемо. Ми не могли повірити і думали, що це провокація. Бо дуже тихо зайшли, не було руйнувань. Тепер інакше день народження сприймаю».
- 99 Єлизавета, державна службовиця, м. Ірпінь, Київська область:**
«Відчувала безмежну лють і ненависть до росії, яка позбавила мене всього уже вдруге. Ненависть не тільки до їхньої армії та правлячої гілки, а й до російського народу, культури. Нерозуміння, як жити далі, з чого все знову починати. Та найбільше, чого я не очікувала від себе, — це почуття зібраності й тверезого розуму. По життю я схильна панікувати. Але в цій стресовій ситуації все було навпаки. Навіть заспокоювала інших в укритті... 28 березня 2022 року я перебувала у Закарпатті й дізналася зі сторінки нашого мера в соцмережах про звільнення Ірпеня. Я плакала від щастя! Не знала, вцілів мій будинок чи ні, але я була щаслива, що цього разу зможу повернутися у своє місто. 26 квітня нам дозволили повернутися. Я відразу виїхала додому. І, на моє щастя, мій дім вцілів. Ці радісні емоції неможливо описати».
- 99 Людмила, продавчиня продовольчих товарів, смт Борова, Харківська область:**
«Коли я повернулася після деокупації додому, побачила розруху, але мене вразила стійкість людей. Вони увесь цей час вірили в перемогу! Навіть коли їм роздавали російські паспорти, ввели рублі замість гривні... Люди казали, що скоро буде Україна. Було дуже складно з продуктами, через знищений міст неможливо дістатися села. Перший тиждень перетягували все необхідне по воді за допомогою плота...»
- 99 Олена, помічниця вихователя, с. Ставки, Донецька область:**
«Вразила майстерність наших військових, адже село звільнили швидко. За кілька днів до нас почали завозити допомогу. Ми навіть не сподівалися, за час окупації уже втрачали надію...»
- 99 Тетяна, кухарка, м. Святогірськ, Донецька область:**
«Насамперед вразило ставлення наших військових, усі були з нами дуже привітні. Відчувалася доброзичливість, за місяці окупації ми забули про таке...»
- 99 Віктор, пенсіонер, с. Шандриголове, Донецька область:**
«Після звільнення наших сіл я вперше зміг виїхати до міста, почути голос рідних. Приємне ставлення було наших військових до нас, ми хвилювалися, не знали, на що чекати. В мене була проблема з ногою, так надали навіть медичну допомогу: привезли ліки, возили мене на своєму транспорті в лікарню. Були, звичайно, і неприємні моменти: люди почали наговорювати одне на одного, це звичка з окупації. Тому в нашому селі провели збори, пояснили, як все буде на теперішній час. Зараз у нас проживають військові, навели порядок. Ми намагаємось жити далі, посадили городи...»
- 99 Владислав, будівельник, с. Гороховатка, Харківська область:**
«Найбільше вражало те, що село вільне, все ніби добре, а відчуття страху не зникло. Змінити ритм життя складно. Перші тижні боялися ходити по вулиці, сусіди між собою нічого не обговорювали. Страх повернення росіян відчувався. Ми були приємно здивовані значною допомогою та підтримкою. Також після звільнення села ми дізналися, що деякі мешканці втекли, бо дуже боялися нашої армії. Я після спілкування з нашими військовими вирішив піти добровольцем. Зараз перебуваю на навчанні...»

2.2.2. ПРОБЛЕМИ ГРОМАД У ЗВІЛЬНЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ

На підставі аналізу глибинних інтерв'ю виокремлено три групи проблем громад та мешканців деокупованих територій:

- проблеми, пов'язані з безпековою ситуацією та руйнуванням інфраструктури;
- базові потреби та гуманітарні проблеми;
- проблеми, пов'язані з отриманням соціальних, адміністративних та медичних послуг.

Відповідно до результатів опитування 1085 респондентів, проведеного в 105 населених пунктах на звільнених територіях, найбільш гострими й болісними проблемами є: зруйноване житло й інфраструктура, обстріли та ракетно-бомбові удари по населених пунктах, брак можливості працевлаштування у звільнених від окупантів містах і селах, що цілком узгоджується з результатами глибинних інтерв'ю.

39 Валентина, пенсіонерка, с. Циркуни, Харківська область:

«Наші потреби зараз — відновити житловий фонд, бо практично жоден дім не вцілів. Буває так, ніби бачиш перед собою цілу хату. Обходиш, оглядаєш — а дах пробитий. Також велика проблема — заміновані комунікаційні мережі. Світла нема ще орієнтовно у 20% будинків. Ну, хоч так, бо у сусідніх населених пунктах таке, що нема світла вже рік...»

39 Лариса, адміністраторка готелю, Харківська область:

«Відсутність електропостачання. Наприклад, деякі села громади ще досі без світла. Не тому, що наші електрики не здатні. Якби не заміновані території, все вже було б зроблено, і люди повернулися би, кому є куди. А так...»

39 Олексій, працівник ОМС, Харківська область:

«Майже у кожному селі були якісь агрофірми або фермерські господарства, а зараз більшість із них не працюють. Раніше чимало мешканців громади їздили на роботу до Харкова, але й там тепер багато компаній позакривалися чи релокувалися. Люди втратили робочі місця, громада втратила надходження до бюджету. Більшість доходів сільська рада отримувала від орендної плати за землю, а земля тепер практично не використовується. Тепер ці поля ще й заміновані. У нас родюча земля, здебільшого чорноземи. З часом їх можна буде очистити від мін і повернути на службу людям. Але всі місцеві експерти схиляються до того, що для повернення на довоєнні показники нам знадобиться близько двох років...»

39 Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:

«Ми з подругою раптом побачили вогники, що спалахували та вибухали, — і швидко зайшли до підвалу. Потім чули страшні вибухи зовні, вапно зі стелі почало сипатися нам на голову, стіни ходили ходором. Це росіяни обстрілювали нас фосфорними бомбами... Просиділи ми в підвалі майже добу. Коли вийшли, побачили, що будинку над нами немає. На його місці — згарище. Кожен будинок на вулиці був пошкоджений, дев'ять із них вигоріли вщент. Як ми вижили після цього, досі не розумію...»

39 Світлана, фахівчиня служби соціального захисту населення, м. Горлівка, Донецька область:

«Найбільші проблеми звільнених територій — це зруйноване житло, зруйновані життя, зруйновані сім'ї. Адаже хтось їде, хтось залишається, а когось силою вивозять... Це брак робочих місць, заміновані території...»

39 Валентина, пенсіонерка, Херсонська область:

«Таж у нас тут стільки будинків понищено, ви б бачили! Не знаю, чи вернуться господарі, хто повиїжджав. Куди їм повертатися? На згарище? Вже й позаростало все. А не повернуться — ось і вимиратимуть села. Міста виглядають порівняно перспективніше. А села — заміновані...»

39 Аліна, вчителька початкових класів, м. Куп'янськ, Харківська область:

«Основна проблема — це постійні обстріли, наше місто прифронтове. Дуже багато людей виїхали через зруйновані будинки. Міський транспорт працює нерегулярно. Роботи немає...»

» Олег, державний службовець, Київська область:

«Працевлаштування. Відновлення інфраструктури, водопостачання, каналізації, енергопостачання відбулося протягом місяця після деокупації. Варто зазначити, що в Ірпінь, наприклад, повернулися 85% людей, які виїхали у період вторгнення, і додатково тут – 20 тисяч ВПО. Є проблема з розмінуванням, але це потребує тривалого часу. Наприклад, розміновано основні шляхи, а ліси, польові стежки лишаються замінованими. Проте місцеві ходять до лісу, незважаючи на ризики, мотивуючи це тим, що “треба якось виживати”».

» Олександр, підприємець, м. Херсон:

«Зв’язок після потопу погіршився, мабуть, вишки не працювали. Молодше покоління виживає. Як тільки звільнили, нічого не було: світла, де зарядити гаджети, шукали їжу... Приїхав в Одесу. У Херсоні – постійні обстріли. Немає роботи – нема заробітку. Херсон і так був дещо відсталим за українськими мірками, а зараз окупанти ще й повивозили все. Нема куди повертатися: ні дому, ні праці. Гуманітарки було багато після звільнення, воду, світло, зв’язок за місяць наші зробили. Але росіяни почали обстріли. До потопу в Херсон завозили вже менше гуманітарки, сертифікати «АТБ» і «Сільпо» не всі отримали, довга черга була. Тяжко було тим, хто не отримав, бо ж роботи нема, грошей нема. Зараз приїздить дуже багато волонтерів, роздають воду – навіть тим, у кого є. Херсон у всіх на слуху...»

» Тетяна, кухарка, м. Святогірськ, Донецька область:

«Основні проблеми – це відсутність води, роботи. Транспортне сполучення не налагоджене, автобус курсує раз на тиждень. Усе заміновано, міст зруйнований, містечко розірване на дві половини. Футбольне поле все побите снарядами, дітям немає де проводити час. Дякуємо волонтерам, завозять гуманітарну допомогу, проте не вистачає засобів гігієни. Підвезення води здійснюється, але через спеку потреба стала набагато більшою. Намагаються бурити свердловини, та поки що виникають якісь складнощі...»

» Віктор, пенсіонер, с. Шандриголове, Донецька область:

«У нас більше року немає світла. Продукти привозять військові, волонтери до нас не їздять – небезпечно. Раз на тиждень хтось їде до міста, заряджає наші телефони, купує ліки. Дуже багато людей виїхало, а ті, хто повернувся, сподіваються на спокій. Але, на жаль, останні кілька тижнів тривають сильні обстріли, знову сидимо в підвалі. Я багато насадив городини: картоплі, моркви, кукурудзи. Однак усе знищено постійними ракетними ударами.»

Відновлення життя у населених пунктах, які були звільнені понад рік тому, триває досі. Стабільне функціонування соціально-економічної інфраструктури поступово вдається відновити. Згідно з результатами опитування, проблема зруйнованої соціальної, адміністративної та економічної інфраструктури актуальна для 30% мешканців Центрального макрорегіону; для порівняння, у Східному макрорегіоні – для 79%, у Південному – для 69% опитаного населення. Цей висновок підтверджують і респонденти глибинних інтерв’ю.

» Єлизавета, державний службовець, м. Ірпінь, Київська область:

«Зараз наше містечко практично повністю відновилося завдяки сприянню держави і волонтерських організацій. Людям допомагали зі встановленням вікон та дверей. Ще одна проблема, що потребує негайного вирішення, – це відновлення зруйнованого старого Романівського мосту.»

» Віолетта, державна службовиця, м. Херсон:

«Громадський транспорт не працював три місяці після звільнення. Протягом трьох тижнів після звільнення не було електрики. Зараз не вистачає робочих рук. Виїхали понад 50% мешканців, повернулися близько 30% з тих, хто виїхав. Поганий зв’язок, інтернет. Обмежена кількість супермаркетів, що працюють, вони відкриті переважно до 15.00. Через місяць після звільнення запустили тролейбусне сполучення. Побутові проблеми вирішені, банки працюють, термінали працюють. Важко отримати медичні послуги, лікування. Багато медиків виїхали з міста, в лікарнях – дефіцит кадрів... Пошта працює, функціонує багато міжнародних благодійних організацій. Люди отримують продуктові сертифікати. Мережі супермаркетів «АТБ», «Сільпо» видають продукти за сертифікатами, які приходять в смс.»

2.2.3. Проблеми безпекової ситуації та руйнування інфраструктури

За результатами опитування, найгострішою проблемою для мешканців звільнених населених пунктів є зруйноване житло: цю проблему зазначили 73% респондентів. 64% опитаних вказують на проблему замінованих територій, 62% — на зруйновану соціальну, адміністративну та економічну інфраструктуру. 34% респондентів серед найактуальніших проблем називають обстріли та ракетно-бомбові удари по населених пунктах (Табл. 6, Рис. 13).

Значущість деяких проблем суттєво відрізняється залежно від макрорегіону. Для Південного макрорегіону найвагомішою проблемою є обстріли, на це вказують 85% респондентів. Для Центрального макрорегіону відповідний показник становить 29%, для Східного — 9%. Причина таких розбіжностей у тому, що з-поміж міст, які найбільше потерпають від обстрілів (Харків, Запоріжжя, Краматорськ тощо), лише Херсон перебував у тимчасовій окупації й належить до числа великих міст, де проводилося опитування (171 респондент).

» Андрій, підприємець, м. Херсон:

«Найголовніше — це відсунути лінію фронту від міста. Щоб припинилися обстріли. Вони ведуться артилерійськими системами, час прильоту — декілька секунд, тому система оповіщення не діє».

Для мешканців Південного макрорегіону екологічні проблеми є суттєво актуальнішими, ніж для Східного макрорегіону (28% проти 6%), що пояснюється екологічною катастрофою через підрив росіянами дамби Каховської ГЕС. Водночас на нестачу будівельних матеріалів вказують 35% респондентів Східного макрорегіону та 12% — Південного. Можна припустити, що йдеться про відмінності у співвідношенні сільського і міського населення: за рахунок Херсону частка містян в Південному макрорегіоні суттєво вища, ніж у Східному. Відновлення багатоквартирних будинків у місті є проблемою передусім для органів влади, а мешканці сіл самі переймаються ремонтом житла, що і формує в них більшу потребу в будматеріалах, ніж у мешканців міст.

Таблиця 6. Розподіл відповідей на запитання анкети щодо проблем, пов'язаних із безпековою ситуацією та руйнуванням інфраструктури (респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді, тому сума відсотків більша за 100%)

Відповіді	Кількість відповідей				Відсоток			
	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Зруйноване житло	791	183	419	189	73%	56%	87%	68%
Заміновані території	692	122	365	205	64%	37%	76%	74%
Зруйнована соціальна, адміністративна та економічна інфраструктура	668	98	379	191	62%	30%	79%	69%
Обстріли та ракетно бомбові удари	370	94	41	235	34%	29%	9%	85%
Нестача будівельних матеріалів	265	64	168	33	24%	20%	35%	12%
Екологічні проблеми	181	76	28	77	17%	23%	6%	28%
Проблеми з електропостачанням	172	88	44	40	16%	27%	9%	14%

Відповіді	Кількість відповідей				Відсоток			
	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Нестача робітників та робочих рук	148	54	66	28	14%	17%	14%	10%
Проблеми з водопостачанням	137	60	61	16	13%	18%	13%	6%
Низький рівень правопорядку та громадської безпеки	124	67	18	39	11%	20%	4%	14%
Проблеми з газопостачанням та іншими енергоносіями	63	7	47	9	6%	2%	10%	3%
Загалом	1085	327	480	278	-	-	-	-

Для всіх макрорегіонів проблема зруйнованого житла посідає одну з перших позицій за частотою згадування респондентами, на неї ж вказують і учасники якісного дослідження.

» Олександр, підприємець, м. Ірпінь, Київська область:

«Проблема відновлення житла полягає в тому, що люди самотужки все відновлюють. Мені тільки допомогли з вікнами та дверима. Все інше самотужки тягнув. Є багато людей, які потребують допомоги».

» Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:

«Першочерговою проблемою нашого села була потреба в житлі. Село сильно вигоріло. Приватне підприємство допомогло з відновленням вікон і дверей. Але мешканці переважно самотужки відновлюють свої домівки. У моєму домі ще досі зруйнований дах. Стеля постійно тече. Мені на пенсії це не відновити... Якщо є допомога, то її надають в основному волонтери. Не звинувачую державу, в нас зараз багато проблем... Хотілося б допомоги в цьому плані від наших партнерів, закордонних меценатів. Багато хто з іноземців приїздив до нас. Але всі тільки дивляться, обіцяють – і нічого...»

» Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:

«У нашому селі основною проблемою залишається повільне відновлення житла. Недостатня кількість укріплень, насамперед у школі. Відновлення світла, газу, тепла, інтернету. І найголовніше, це прихисток для тих, хто втратив своє житло або їхній будинок сильно пошкоджено. Їжу, засоби гігієни привозили волонтери. Фонд Мазепи допоміг нам з модульним будиночком (приблизно 40 кв. м), надав його в оренду на два роки. В будиночку є дві кімнати, без комунікацій. Соромно сказати, але туалет у нас на вулиці, миємося в мисках. Воду носимо від сусідів. Також сусідка дозволила в неї готувати. Взимку в будиночку було дуже холодно. Опалення електричне. Тому при відключенні світла спали у верхньому одязі. Через постійний холод у будинку розповсюдилася пліснява. Наш власний будинок ніхто не відновив. грошей на відбудову в нас немає, держава лише склала акт, що будинок ми втратили під час пожежі внаслідок воєнних дій».

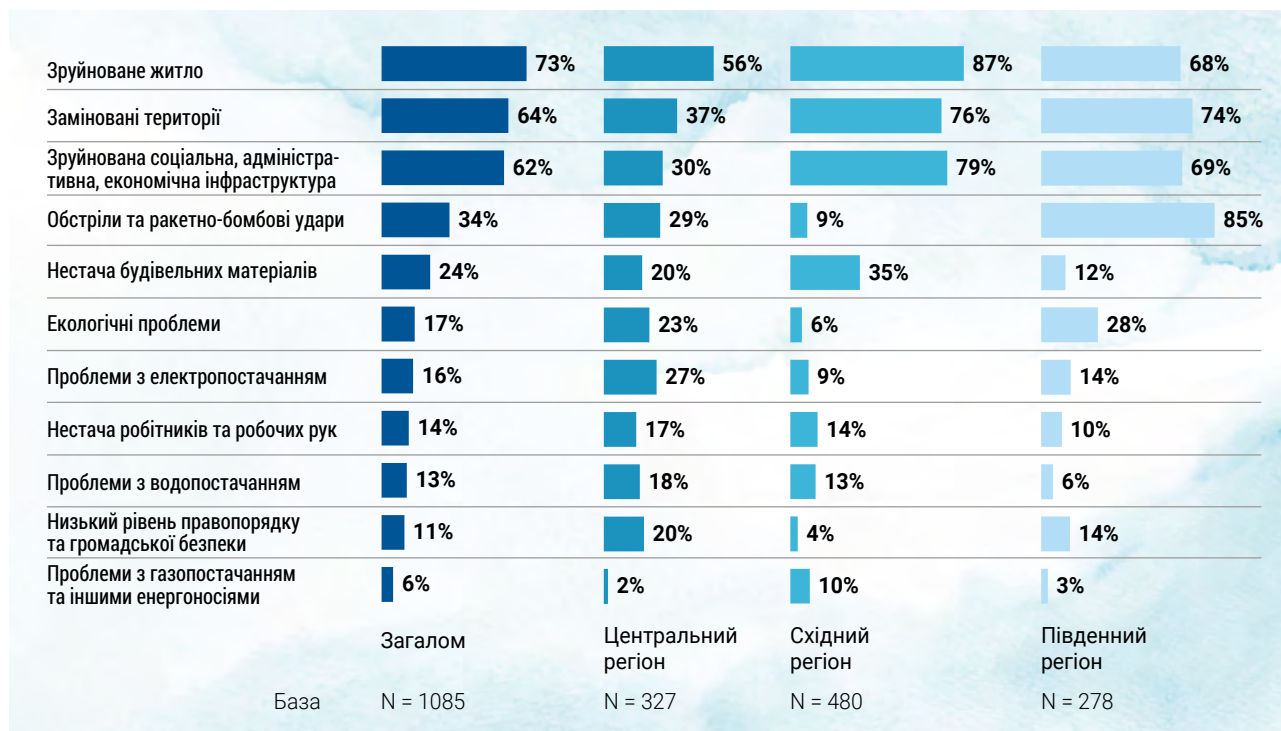
» Григорій, пенсіонер, смт Макарів, Київська область:

«Найперша проблема – з відновленням будинків. Наприклад, зруйновані вщент чомусь не будують наново. Потрібна відбудова школи, пошти, аптеки, магазинів. Якесь допомога чи безвідсоткові кредити на відновлення втраченого бізнесу, щоб відбудувати аптеки та магазини...»

Юрій Гончар демонструє свою домівку зі сльозами на очах. Намет встановлено в городі біля повністю зруйнованого будинку. 04 серпня 2023 року, с. Козаровичі, Київська область.
 Фото: Наталія Ткаченко, інтерв'юер дослідження

Рисунок 13. Проблеми щодо безпекової ситуації та руйнування інфраструктури за макрорегіонами

Зазначимо, що замінованість територій є, можливо, найсуттєвішою безпековою проблемою для України в довгостроковій перспективі.

У травні 2023 року керівництво МВС і ДСНС України повідомило, що 30% території країни заміновані.
Фото: David Peinado / Pexels.com

За попередніми оцінками, станом на вересень 2023 року внаслідок російської агресії близько 30% території України, або 174 тис. кв. км, забруднено вибухонебезпечними предметами, з них 13,5 тис. кв. км – акваторія водних об'єктів. Цю інформацію оприлюднив заступник начальника відділу організації піротехнічних робіт ДСНС України Микола Дідик на брифінгу в Military Media Center³⁷. Такі обсяги дорівнюють половині площі Німеччини або третині площі Франції. Таким чином, на сьогодні Україна є країною з найбільшою кількістю замінованих територій у світі, чим випереджає Афганістан і Сирію. Понад 6 млн громадян перебувають у зоні ризику через міни та снаряди, що не вибухнули. Жертвами мін вже стали біля 800 українців, з них понад 250 загинули³⁸.

Наразі найбільш замінованою вважається Херсонська область: окупанти залишили велику кількість мін різних видів під час втечі. Експерти прогнозують, що повне розмінування української території після війни займе не менш ніж п'ять років. З початку російської агресії ДСНС вилучила майже 326 тис. вибухонебезпечних предметів і майже 3 тонни вибухових речовин, піротехніки обстежили 93 тис. га замінованих площ і 7,5 тис. га акваторії, де було знайдено і нейтралізовано 427 тис. вибухонебезпечних предметів, зокрема протипіхотні міни, касетні боєприпаси, дистанційно встановлені міни.

37 Military Media Center. Telegram-канал. URL: t.me/militarymediacenter/3084

38 Маємо притягти до відповідальності агресора та змусити компенсувати збитки, завдані ним довіллю, – Юлія Свириденко. Міністерство економіки України.
URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=255966a7-29f2-4fb8-862f-d2b7352c5939&title=PritiagtiDoVidpovidalnostiAgresora>

» Олег, державний службовець, Київська область:

«Розмінування потребує довготривалої роботи. Розміновані основні дороги, однак ліси, лісові і польові дороги лишаються замінованими. Проте місцеві жителі ходять у ліс, не зважаючи на ризики, мотивуючи це тим, що “треба якось виживати”».

» Наталія, с. Жеревпілля, Київська область:

«Головна проблема – розмінування. Комунікації вже провели. Були підірвані мости. Наше село було геть відірване від усього світу. Транспортне сполучення відновилося, як було до війни. Збудували один стаціонарний міст, інший добудовують. Багато хто вже зробив ремонт осель. Росіяни ж багато будинків понищили. Наприклад, у селі моєї мами, за 12 км від нас, росіяни знищили 103 будинки з 300, в тому числі розбили мамин дім».

» Ірина, м. Снігурівка, Миколаївська область:

«У нас проблема – замінування. Це найперша велика проблема. Вода, світло, зв'язок – усе це відновили поступово. З продуктами і медикаментами дуже помагали волонтери, дякую їм велике. Але наші військові кажуть, що ми на лінії зіткнення, тому й мінували нас росіяни, де бачили. У нашому районі навіть, кажуть, британські сапери працювали. Тобто робота є всьому світу, не тільки нашим захисникам».

» Олексій, працівник ОМС, с. Липки Харківська область:

«Більшість своїх доходів сільська рада отримувала від орендної плати за землю, а земля тепер практично не використовується. Тепер ці поля ще й заміновані, на них багато вибухових предметів».

Вибухонебезпечні предмети, якими російська армія нашпигувала ґрунти міст і сіл України.
Фото: David Peinado / Pexels.com

2.2.4. Базові потреби та гуманітарні проблеми

Проблеми, пов'язані з базовими потребами, для мешканців звільнених територій не належить до першочергових. Частка респондентів, які вказали на проблеми щодо забезпечення їжею, питною водою та одягом, коливається в межах 3–8% залежно від регіону (Табл. 7, Рис. 14). Виняток становить лише Південний макрорегіон, де на проблеми із забезпеченням водою вказали 26% респондентів, що пояснюється екологічною катастрофою в Херсонській області, пов'язаною з руйнуванням росіянами греблі Каховського водосховища.

» Олег, державний службовець, Київська область:

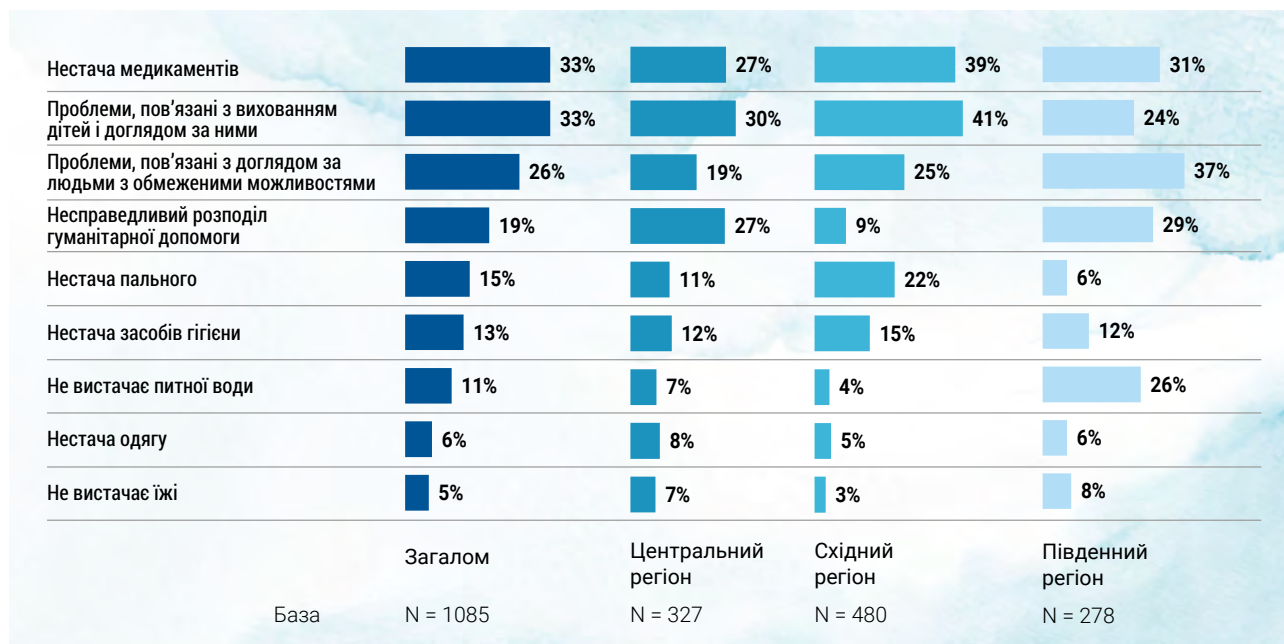
«Першочергові проблеми – забезпечення їжею, водою, адміністративними, фінансовими послугами – загалом задовольняються. Найважливішим елементом інфраструктури є інтернет (“Старлінк”), через який здійснюються комунікації, надаються фінансові послуги і тому подібне».

Найбільш значущими проблемами, пов'язаними з базовими потребами та гуманітарними питаннями, є нестача медикаментів (33% респондентів), а також труднощі у зв'язку з вихованням дітей та доглядом за ними (33% опитаних) і з доглядом за людьми з обмеженими можливостями (26% респондентів).

Таблиця 7. Розподіл відповідей на запитання анкети щодо проблем, пов'язаних із базовими потребами та гуманітарними питаннями (респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді, тому сума відсотків більша за 100%)

Відповіді	Кількість відповідей				Відсоток			
	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Нестача медикаментів	362	88	188	86	33%	27%	39%	31%
Проблеми, пов'язані з вихованням дітей і доглядом за ними	362	97	198	67	33%	30%	41%	24%
Проблеми, пов'язані з доглядом за людьми з обмеженими можливостями	285	61	120	104	26%	19%	25%	37%
Несправедливий розподіл гуманітарної допомоги	210	87	42	81	19%	27%	9%	29%
Нестача пального	161	36	107	18	15%	11%	22%	6%
Нестача засобів гігієни	146	38	74	34	13%	12%	15%	12%
Не вистачає питної води	116	24	20	72	11%	7%	4%	26%
Нестача одягу	67	27	22	18	6%	8%	5%	6%
Не вистачає їжі	59	23	15	21	5%	7%	3%	8%
Загалом	1085	327	480	278	-	-	-	-

Рисунок 14. Проблеми, пов'язані з базовими потребами та гуманітарними питаннями, за макрорегіонами

Четвертою значущою проблемою учасники анкетування вважають несправедливий розподіл гуманітарної допомоги. Це стосується передусім Південного (29% респондентів) та Центрального (27% опитаних) макрорегіонів.

Ось як описують ситуацію респонденти глибинних інтерв'ю.

» Марина, пенсіонерка, м. Херсон:

«Перший місяць не помічали проблем, бо були нарешті вільні. Це була велика радість, і білборди, розміщені в нашому місті: "Рідні, ви вільні", – підіймали дух херсонців, які чекали на ЗСУ. А потім потихеньку почали з'являтися проблеми. Коли пішла гуманітарна допомога, то тут все було якось не зовсім організовано, без контролю. Тобто люди стояли і зараз стоять у довгих чергах. Це і пенсіонери, і непрацююча молодь... На сьогодні обстрілів менше, але є, і люди стоять, ризикуючи життям. Були прильоти в деяких місцях, де видавали гуманітарну допомогу, і загинули люди. Те, що процес неконтрольований в нашому місті, чую від багатьох мешканців. Тобто херсонці невдоволені не отриманням гуманітарної допомоги, а неправильним її розподілом. Хтось отримує двічі, тричі, і грошову допомогу. Хтось взагалі нічого не отримує. Та й не всі можуть взяти ту допомогу, адже багато маломобільних людей, пенсіонерів – вони не можуть бігати за тими машинами, де вони там будуть роздавати гуманітарку. Люди цим невдоволені. Ця проблема для херсонців, які тут пережили окупацію, і для тих, хто повертається, є актуальною».

» Віолетта, державна службовиця, м. Херсон:

«Люди дуже швидко звикають до отримання благодійної допомоги. Вже накопичився великий запас консервованих продуктів, місто завалене консервами. Малий бізнес, торгівля продуктами харчування загинули».

Існують певні відмінності у визначенні пріоритетних проблем між мешканцями міст і сіл (Табл. 8). Так, 27% мешканців міст вказують на несправедливий розподіл гуманітарної допомоги, а частка невдоволеного цим сільського населення становить 12%. Нестачу медикаментів зазначають як проблему 42% мешканців сіл і 24% мешканців міст. Удвічі більше селян (порівняно із містянами) згадують про нестачу засобів гігієни (18% і 9% відповідно). Для села гострішою є проблема нестачі пального.

Таблиця 8. Розподіл відповідей на запитання анкети щодо проблем, пов'язаних із базовими потребами та гуманітарними питаннями, залежно від типу населеного пункту (респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді, тому сума відсотків більша за 100%)

Відповіді	Кількість			Відсоток		
	Загалом	Місто	Село	Загалом	Місто	Село
Нестача медикаментів	362	123	239	33%	24%	42%
Проблеми, пов'язані з вихованням дітей і доглядом за ними	362	180	182	33%	35%	32%
Проблеми, пов'язані з доглядом за людьми з обмеженими можливостями	285	143	142	26%	28%	25%
Несправедливий розподіл гуманітарної допомоги	210	139	71	19%	27%	12%
Нестача пального	161	60	101	15%	12%	18%
Нестача засобів гігієни	146	44	102	13%	9%	18%
Не вистачає питної води	116	53	63	11%	10%	11%
Нестача одягу	67	22	45	6%	4%	8%
Не вистачає їжі	59	24	35	5%	5%	6%
Загалом	1085	512	573	–	–	–

” Ольга, журналістка, м. Херсон:

«Основна проблема Херсону – те, що по місту страшно гатять. Якщо говорити про можливості для життя і виживання, то працюють деякі кафе, деякі супермаркети. Не знаю, чи працюють бібліотеки, бо книги, наприклад, я передаю до Херсону досі. Тобто сумніваюся, що бібліотеки працюють. Але основні першочергові потреби населення намагаються забезпечити...»

2.2.5. Проблеми, пов'язані з отриманням соціальних, адміністративних та медичних послуг

Узагальнений розподіл відповідей на запитання анкети щодо отримання соціальних, адміністративних та медичних послуг наведено в Таблиці 9 і на Рисунку 15. Найменш значущою проблемою для респондентів є поганий доступ до інтернету – її згадали 9%. Тобто для понад 90% людей на звільнених територіях доступний щонайменше один канал зв'язку й отримання інформації. З іншими сервісами зв'язку – телефонного, мобільного, поштового – ситуація гірша. Наприклад, у Центральному та Східному макрорегіонах на проблеми зі зв'язком вказують 23% та 31% респондентів відповідно. Нестача правової допомоги актуальна для 12% опитаних осіб, однак для Південного макрорегіону цей показник становить 20%.

Таблиця 9. Розподіл відповідей на запитання анкети щодо соціальних, адміністративних та медичних послуг (респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді, тому сума відсотків більша за 100%)

Відповіді	Кількість відповідей				Відсоток			
	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Відсутність можливості для працевлаштування	687	157	336	194	63%	48%	70%	70%
Недостатній рівень компетенції чи зацікавлення у вирішенні проблем населеного пункту в представників місцевої влади	405	123	141	141	37%	38%	29%	51%
Проблеми з доступом до медичних послуг та обслуговування	344	76	176	92	32%	23%	37%	33%
Проблеми з громадським транспортом та можливістю здійснювати поїздки	310	74	162	74	29%	23%	34%	27%
Проблеми з доступом до адміністративних послуг	267	44	112	111	25%	13%	23%	40%
Проблеми зі зв'язком (мобільний, телефонний, поштовий)	250	74	147	29	23%	23%	31%	10%
Нестача правової допомоги	126	30	41	55	12%	9%	9%	20%
Поганий доступ до мережі інтернет	103	43	34	26	9%	13%	7%	9%
Загалом	1085	327	480	278	–	–	–	–

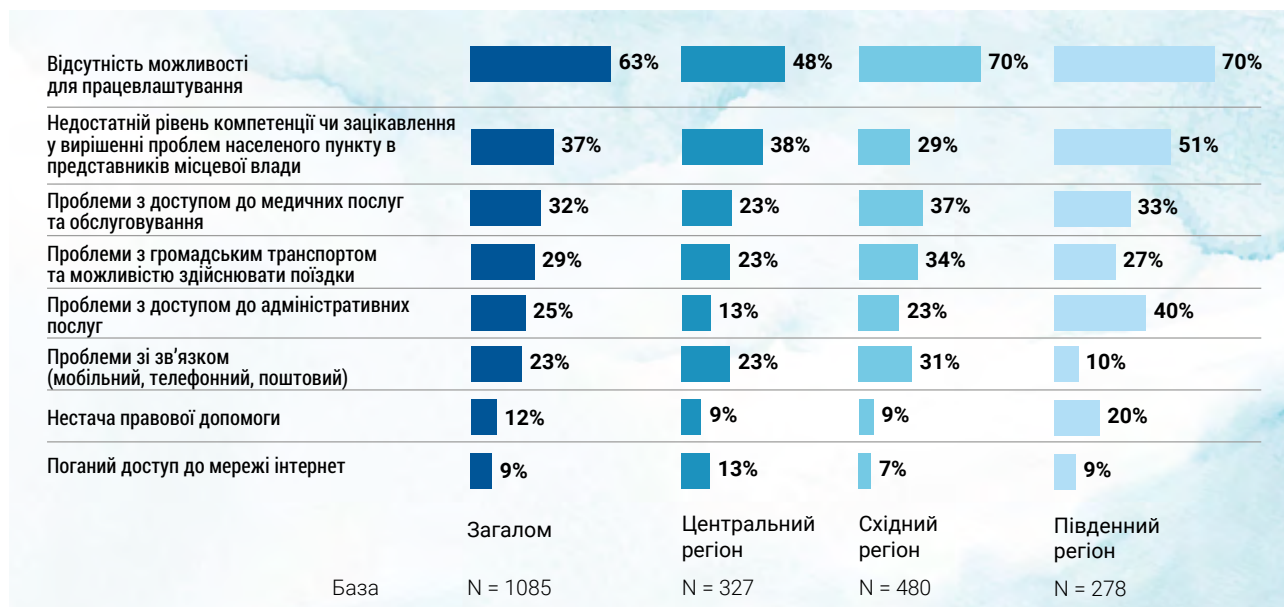
Подібна диспропорція спостерігається також і в питанні доступу до адміністративних послуг. У Центральному та Східному макрорегіонах це питання є проблемним для 13% і 23% відповідно, а у Південному макрорегіоні – для 40% опитаних осіб. Також 51% респондентів у Південному макрорегіоні вказують на недостатній рівень компетенції чи зацікавлення у вирішенні проблем населеного пункту в представників місцевої влади. Можна припустити, що одна з причин такого показника невдоволеності роботою представників місцевої влади – ускладнений доступ до адміністративних послуг та проблеми зі зв'язком. Наприклад, у Центральному та Східному макрорегіонах цей показник суттєво менший – 38% і 29% відповідно. У цьому контексті зазначимо, що протягом 2022–2023 років голова Херсонської ОДА змінювався тричі ³⁹.

” Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:

«Дуже погано фінансується Херсонська область. Тільки половина населення отримала одноразову допомогу в розмірі 1200 грн... ЦНАП працює в центрі міста, який часто прострілюється. Тому доводиться вибирати: або ризикувати життям і йти в центр, або їхати до Миколаєва, щоб там оформити необхідні документи. Іноді на довідку про смерть родича доводиться чекати 2–3 місяці».

³⁹ Керівники Херсонської області. Вікіпедія. URL: <http://surl.li/lxcfb>

Рисунок 15. Проблеми, пов'язані з отриманням соціальних, адміністративних та медичних послуг

Проблеми з доступом до медичних послуг та обслуговування важливі для 32% мешканців звільнених населених пунктів. Приблизно такого самого рівня сягає показник «нестача медикаментів» (33%, Рис. 14), що пояснюється руйнуванням медичної інфраструктури в усіх макрорегіонах. За даними МОЗ України⁴⁰, окупантами пошкоджені 1 449 об'єктів закладів охорони здоров'я. З них 190 зруйновані вщент і відновленню не підлягають. У разі доцільності на їхньому місці будуватимуть нові об'єкти або ж медичні послуги на цій території надаватимуться іншим шляхом – можливо, за допомогою модернізації чи розширення іншої лікарні поруч. Також було пошкоджено 505 аптечних закладів, зокрема й ті, що працювали за програмою «Доступні ліки». Від початку війни російська армія пошкодила 103 автівки екстреної медичної допомоги, ще 253 знищила, 125 автівок було захоплено. Найбільших втрат зазнали медзаклади Харківщини, Донеччини, Миколаївщини, Дніпровщини, Херсонщини, Запоріжжя та Київщини.

Найбільш значущою проблемою респонденти назвали відсутність можливості працевлаштування (загалом цю відповідь обрали 63% респондентів). Для мешканців Східного і Південного макрорегіонів цей показник становить 70%.

» Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:

«Потрібно, щоб підприємства запрацювали. Роботи не буде, поки Херсон не перестануть обстрілювати.»

» Іван, пенсіонер, учасник бойових дій, м. Лиман, Донецька область:

«Велика частина міста замінована. Лиман – це був серйозний залізничний вузол, але, на мій погляд, відновленню не підлягає. А це, на жаль, означає втрачені робочі місця...»

» Ольга, журналістка, м. Херсон:

«...Є великі проблеми з роботою, зважаючи на небезпеку в місті. Там же не так, як, наприклад, у Харкові: всі знають, що прилітає найчастіше, умовно, на Салтівку, тому люди селяться переважно на протилежному кінці Харкова, там же відновлюється якийсь малий бізнес і так далі. У Херсоні зовсім не так, тут ніхто ніколи не знає, куди прилетить: може в центр прилетіти раптово. Коли ми там знімали, прилітало по центру міста та по лікарні. Для мешканців віддалених від півдня і сходу регіонів це звучить жахливо, це важко навіть уявити! А херсонці постійно живуть в умовах обстрілів, вони постійно перебувають у напрузі. Тому поки так триватиме, говорити про якусь відновлення чи вирішення проблем, наприклад, з роботою, зарано.»

40 За понад півтора року війни росія пошкодила 1449 об'єктів медзакладів та ще 190 зруйнували вщент. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/za-ponad-pivtora-roku-vijni-rosija-poshodila-1449-ob-ektiv-medzakladiv-ta-sche-190-zrujnuvali-vscent>

- » **Олександр, підприємець, м. Херсон:**
«У Херсоні – постійні обстріли. Немає роботи, нема заробітку. Херсон і так був відсталим за українськими мірками, а зараз вони ще й повивозили все. Нема куди вертатися. Ні дому, ні праці».
- » **Віктор, пенсіонер, с. Малинівка, Запорізька область:**
«В селі жило понад пів тисячі людей, лишилося кілька десятків, жменька. Виживаємо на пенсію. Роботи немає...»
- » **Марія, продавчиня, м. Балаклія, Херсонська область:**
«Заміновані навколишні території. Більшість підприємств не працює...»
- » **Олексій, працівник ОМС, с. Липки, Харківська область:**
«Майже у кожному селі були якісь агрофірми або фермерські господарства, а зараз більшість із них не працюють. Раніше чимало жителів громади їздили на роботу до Харкова, але й там тепер багато компаній позакривалися чи повиїжджали. Люди втратили робочі місця, громада втратила надходження до бюджету».

Проблеми з працевлаштуванням однаково (відмінність у межах похибки) актуальні для чоловіків (65%) і для жінок (61%), для жителів міст (65%) і сіл (62%), для вікових груп 18–24 роки (64%) і 25–54 роки (67%). Менш актуальне це питання для людей передпенсійного і пенсійного віку, старших за 55 років (55%). Проблеми з громадським транспортом та можливістю здійснювати поїздки значущі для 26% жителів міст і 31% жителів сіл. Містяни демонструють вищий рівень невдоволеності компетентністю місцевої влади (51%), ніж селяни (31%). На проблеми зі зв'язком (мобільним, телефонним, поштовим) вказують 13% жителів міст і 32% жителів сіл.

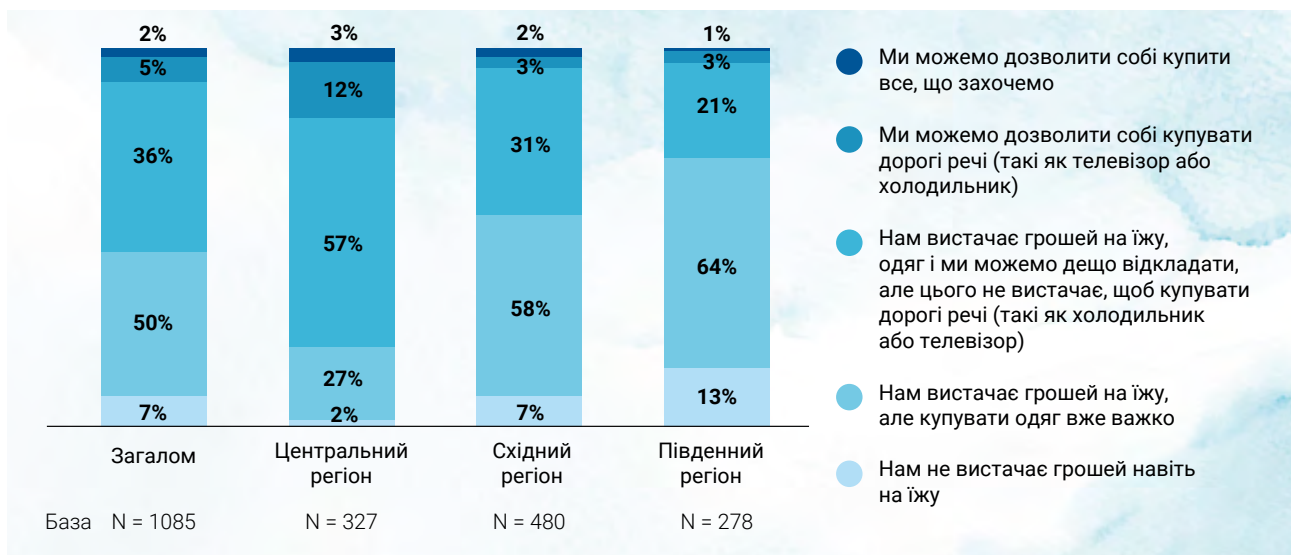
2.2.6. Самооцінка матеріального становища мешканців деокупованих територій

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Яке з цих тверджень найточніше відповідає фінансовому становищу вашої сім'ї після звільнення населеного пункту від окупантів?» наведено в Таблиці 10 та на Рисунку 16.

Таблиця 10. Розподіл відповідей на запитання анкети щодо самооцінки матеріального становища

Відповіді	Кількість відповідей				Відсоток			
	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон	Загалом	Центральний регіон	Східний регіон	Південний регіон
Нам не вистачає грошей навіть на їжу	72	5	32	35	7%	2%	7%	13%
Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко	540	87	276	177	50%	27%	58%	64%
Нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкладати, але цього не вистачає, щоб купувати дорогі речі (такі як холодильник або телевізор)	394	186	151	57	36%	57%	31%	21%
Ми можемо дозволити собі купувати дорогі речі (такі як телевізор або холодильник)	58	39	12	7	5%	12%	3%	3%
Ми можемо дозволити собі купити все, що захочемо	21	10	9	2	2%	3%	2%	1%
Загалом	1085	327	480	278	100%	100%	100%	100%

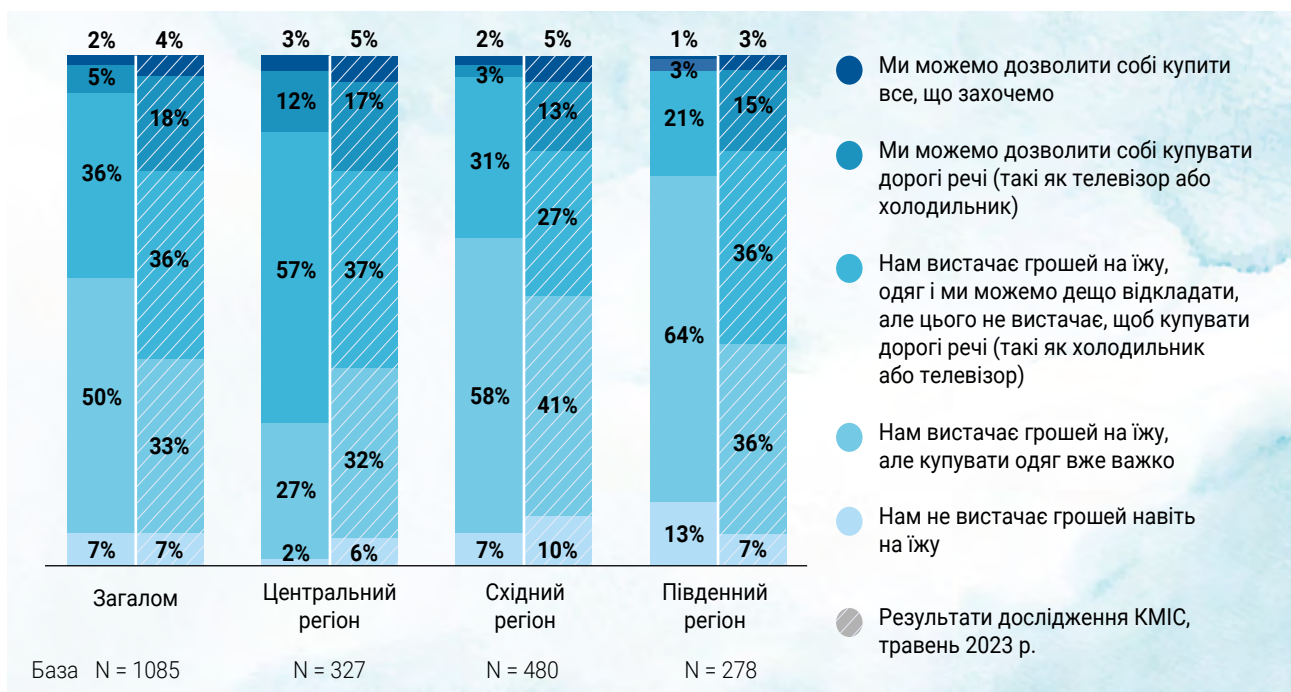
Рисунок 16. Самооцінка респондентами свого матеріального становища

Отже, матеріальне становище мешканців Східного і Південного макрорегіонів гірше порівняно з Центральним макрорегіоном. Грошей на їжу та одяг не вистачає 77% мешканців Південного макрорегіону і 65% мешканців Східного макрорегіону, тоді як для Центрального макрорегіону цей показник становить 29%. Також у Центральному макрорегіоні суттєво більше людей, які можуть купувати дорогі речі або все, що забажається (15%); натомість у Східному та Південному макрорегіонах ці показники сягають 5% та 4% відповідно.

Ми порівняли результати нашого дослідження, під час якого опитували жителів виключно деокупованих населених пунктів, із результатами проведеного у травні 2023 року дослідження КМІС, у рамках якого опитували респондентів з усієї території, підконтрольної уряду України⁴¹ (Рис. 17).

Рисунок 17. Порівняння самооцінки респондентами свого матеріального становища на деокупованих територіях і на всій території Центрального, Східного і Південного макрорегіонів

41 Динаміка самооцінки матеріального становища родини після російського вторгнення: лютий 2022 року – травень 2023 року. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1256&page=1>

Частка респондентів, яким не вистачає грошей на їжу, становить 7% і на деокупованих територіях, і в трьох макрорегіонах загалом. Тих, кому вистачає грошей на їжу, але не вистачає на одяг, 50% — у звільнених містах і селах і 33% — на загальній території макрорегіонів. Частка людей, яким вистачає грошей на їжу, одяг і певні заощадження, рівна в обох досліджуваних сукупностях і становить 36%. Тих, хто може дозволити собі купувати дорогі речі, майже учетверо більше на всій території макрорегіонів (18%), ніж на звільнених територіях (5%). Частка тих, хто може дозволити собі купити все, що захоче, відрізняється несуттєво, в межах статистичної похибки. У Центральному макрорегіоні частка тих, кому не вистачає грошей на їжу, більша, ніж у звільнених населених пунктах, 6% і 2% відповідно. Так само більша частка тих, кому важко купувати одяг (32% проти 27%).

» Вероніка, вчителька, Київська область:

«Живеться тяжко, моєму чоловіку затримують зарплату, не розраховуються довго. Але тримаємося. Ось, мабуть, це і є найбільша проблема зараз — затримка зарплат».

» Марина, підприємець, м. Херсон:

«Так, життя відновлюється. Транспорт, маршрутки ходять, люди отримали сертифікати за фінансування ООН. Це набори цифр, які дозволяють отримувати продукти в мережі супермаркетів "АТБ". Кожен окремий набір — це можливість отримати продуктів на суму 500 грн. Разом 6 сертифікатів по 500 грн — а це 3 тисячі гривень. У школах організують гарячі обіди, мешканцям роздають тричі на тиждень хліб, 1–2 консерви. Дуже багато хабів із гуманітарною допомогою, видають засоби гігієни, ліки. Ця вся інформація доступна через інтернет. Евакуація з Херсону здійснюється безкоштовно. Автобуси з Херсону до Миколаєва безкоштовні...».

2.2.7. Проблеми, пов'язані з вихованням дітей і доглядом за ними

Унаслідок повномасштабної збройної агресії РФ в Україні постраждали понад 1 636 дітей. Станом на 7 жовтня 2023 року, за офіційною інформацією ювенальних прокурорів, 506 дітей загинули та понад 1 130 отримали поранення різних ступенів тяжкості. Ці цифри не остаточні. Триває робота з їх встановлення у місцях ведення бойових дій, на тимчасово окупованих та звільнених територіях⁴².

Наразі українській владі достеменно відомо про понад 19,5 тисяч дітей, вивезених з окупованих територій до Росії, але такі цифри складно підрахувати точно через окупацію частини території України⁴³.

Дмитро Лубінець, уповноважений ВР з прав людини, анонсував позитивні новини щодо повернення додому викрадених росією маленьких українців. Він також розповів, що багато країн висловили бажання допомогти у визволенні українців, які були незаконно завезені в Росію. Зазвичай діти, яким вдалося вирватися з Росії, повертаються до своїх сімей або родичів, якщо батьки не вижили. Діти з інтернатних закладів повертаються до прийомних сімей⁴⁴.

» Олександр, підприємець, м. Херсон:

«Росіяни запропонували програму, щоб дітей відправити до Криму й Анапи. Батьки самі відправили. А тепер Україна має віддавати свої гроші, щоб їх повернути. Багато хто відправив дітей на той берег, і тепер незрозуміло, як їх повертати...»

Війна, бомбардування та бойові дії, різка зміна звичного укладу життя серйозно травмують психіку дітей, які потрапляють у такі обставини. Багато респондентів описують психологічні травми, отримані дітьми внаслідок війни.

⁴² 506 дітей загинули від агресії Росії в Україні — ОГПУ. Суспільне Новини.

URL: <https://susplne.media/588985-506-ditej-zagynuli-vid-agresii-rosii-v-ukraini-ogpu/>

⁴³ З окупованих територій до Росії вивезли понад 19,5 тисяч дітей. Суспільне Новини.

URL: <https://susplne.media/430455-z-okupovanih-teritorij-do-rosii-vivezli-ponad-195-tisac-ditej-ale-cifra-ne-tocna-upovnovazena-prezidenta/>

⁴⁴ Лубінець — про повернення з Росії дітей. Укрінформ.

URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3755958-lubinec-pro-povernenna-z-rosii-ditej-99-roboti-vikonue-ukraina.html>

- 39 Вероніка, вчителька, Київська область:**
«Хвилювалася, як діти відреагують на війну, на окупацію. Старшому – 13, молодшому – 5. Старший не панікував, але, думаю, можливо, він у собі переживав. Він злякався лише, коли підірвали міст, і ми відчули сильну вібрацію від вибуху. А взагалі діти намагаються бути спокійними і під час тривоги не панікують».
- 39 Наталія, психологиня, с. Димер, Київська область:**
«Діти з аутизмом стають неконтрольованими, коли чують звуки вибухів і обстрілів. У дітей спостерігаються психологічні проблеми зразу, у когось – через два місяці після звільнення, у когось – через тривалий термін. Трапляються рецидиви попередніх психологічних проблемних станів, які вже були ніби пропрацьовані, відновлюються. У малечі з'являється багато різних страхів: спати вночі, знаходитися наодинці тощо. Вони потребують тривалої терапії».
- 39 Олена, культурна менеджерка, м. Херсон:**
«Ми виїхали до Одеси через те, що я зрозуміла: свою дитину я не відновлю. Кожного вибуху вона дуже лякалася, спала в колготках, за потреби за хвилину вже була взута і в шапці. “Мамо, ми виживемо?” – питала постійно. Я виїхала тільки тому. Страшно за тих дітей, яких ми всім світом повертаємо, українських дітей... Як могли їх віддати? Як вони там опинилися, в росії? Були люди, які бездумно діяли, на ринку хвалили російські товари... Віддали для чогось своїх дітей на лівий берег».
- 39 Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:**
«Діткам з аутизмом дуже важко змінити обстановку, тому залишаємося. Вони звикли ходити тими самими маршрутами. Знайшли бібліотеку, яка працює, там проводять розвивальні заходи, вони там клеять, малюють, розповідають щось на тему завдання (якщо намалювати равлика, то розповідають про равликів). Так ми ходили на заняття з 2016 року, і там спершу не знали, що з такими дітьми робити, але знайшли підхід. Але зараз там зачинено, бо прилітає часто. Кожен з батьків намагається створити для дитини умови, щоб було морально комфортно. Однак усе одно хтось із малечі почав боятися виходити з дому. Наприклад, один хлопчик не виходить за паркан власного дому, тому що боїться обстрілів».
- 39 Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:**
«Насамперед це психологічні проблеми. У дванадцятирічного Захара після окупації почався страх бути самому в кімнаті, страх спати наодинці, навіть із увімкненим світлом боїться. У восьмирічної Мар'яни почалися нервові сипання, а також проблеми з мовленням. Ще одна величезна проблема: в нашій сільській школі не облаштували укриття, тож весь рік діти займалися онлайн. Через це старших перевела до школи в Блискавицю. Дітям потрібне живе навчання. Вони їздять до школи за 8 км».
- 39 Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:**
«Це психологічні травми. Наприклад, одинадцятирічна дитина моїх знайомих через стрес почала страждати на нетримання сечі... І також те, що діти втрачають час: вони місяцями у підвалах чи хатах, без зв'язку з однолітками, без спілкування, без навчання. Це відображається на їхньому розвитку».

Найменш захищеними в умовах війни є діти з малозабезпечених сімей.

- 39 Ольга, журналістка, м. Херсон:**
«...Коли я в Херсоні робила матеріал, мешканці одного з будинків розповіли мені про ситуацію, в якій не знали, як правильно діяти. Є двоє хлопчиків, старшому з них 14 років. Їхня мама зникла ще на початку повномасштабного вторгнення, батько почав пити після окупації і потім теж одного разу не повернувся додому. Діти залишилися у своїй квартирі самі по собі. І сусіди розповіли, що не знали, як правильно вчинити, тож просто почали допомагати цим дітям, годувати їх і дбати про них, як можуть. І це не поодинокі випадки: люди вагаються, часто не знають, чи звертатися до соціальних служб... Як це правильно робити, якщо населений пункт окупований? Люди не розуміють, а іноді не знають процедури, тому займаються ось таким самоуправством».

Інша проблема, яку зазначають респонденти, — це труднощі у відновленні навчання дітей. Невідомо, скільки дітей живе на територіях, які ЗСУ звільнили від російських окупантів. Це число постійно змінюється, бо війська визволяють нові населені пункти. Діти, які мешкали на цих територіях, довго не навчалися і мають великі освітні прогалини. Адже в умовах бойових дій люди дбали лише про виживання.

Відновити освітній процес можна за умов безпеки і за розпорядженням обласних військових адміністрацій. Очна або змішана форми навчання там поки що неможливі. Дистанційне навчання вимагає низки заходів: налагодження зв'язку, проведення електрики, води, перевірки стану шкіл, якими користувалися окупанти.

» Андрій, підприємець, м. Херсон:

«Найстаріша школа Херсона згоріла. Інфраструктура для дітей дуже важлива. Зараз вона знищується».

» Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:

«Навчання практично немає. Діти постійно сидять у підвалах, а там навчання не проводиться. У нашій ситуації потрібно будувати вже зараз укриття, де можна було б навчатися. Бачу по своїх онуках, що наразі є велика прогалина у знаннях».

» Віолетта, державна службовиця, м. Херсон:

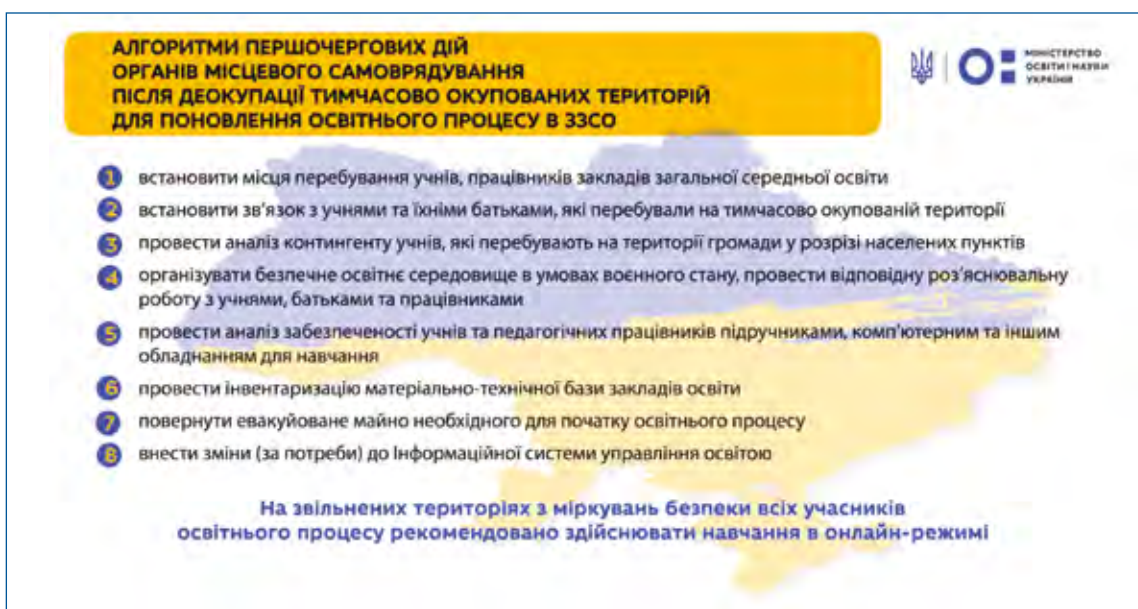
«Зараз триває дистанційне навчання в школах, дитячі садки не працюють, немає гуртків, секцій для дітей. Не працюють музеї, інші заклади культури. У дітей є брак звичного середовища і кола спілкування, бо все онлайн. Вулицями ходити небезпечно, діти практично весь час удома».

» Олександр, підприємець, м. Ірпінь, Київська область:

«Діти зникають до всього. До ракет, обстрілів, постійних тривог, до ночі, проведеної в коридорі. Не знаю, як це вплине на їхній подальший стан. Ще одна проблема — це нерегульований навчальний процес. Діти частіше не навчаються, ніж навчаються. Потрібно займатися вдома, щоб покращити їхні знання. А це теж проблема, тому що не у всіх батьків є змога».

Міністерство освіти і науки України підготувало покрокову інструкцію для відновлення освітнього процесу після звільнення тимчасово окупованих територій⁴⁵ (рис. 18).

Рисунок 18. Алгоритм дій для поновлення освітнього процесу

45 Деокупація: алгоритми першочергових дій органів місцевого самоврядування та освітян. Міністерство освіти і науки України.
URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/deokupaciya-algoritmi-pershochergovih-dij-organiv-miscevogo-samovryaduvannya-ta-osvityan>

2.2.8. Проблеми, пов'язані з доглядом за людьми з обмеженими можливостями

Учасники глибинних інтерв'ю зазначають, що більшість людей із інвалідністю, важкохворих були вивезені з ТОТ на територію, підконтрольну Україні, і після деокупації зазвичай залишаються в місцях свого тимчасового перебування. Для тих людей, які зараз перебувають у звільнених містах і селах, найбільш актуальними є проблеми відсутності медикаментів, засобів гігієни та браку соціальних працівників.

» Олег, державний службовець, Київська область:

«Це не є найактуальнішими проблемами. Справа в тому, що увага органів влади фокусувалася передусім на людях з інвалідністю, похилого віку, хронічно хворих і т.п. Їх евакуювали першочергово і допомогли з поверненням...»

» Наталія, працівниця ОМС, Київська область:

«У нас нема аптеки, але є амбулаторія, там люди з особливими потребами отримують допомогу. Періодично таким людям та деяким іншим категоріям населення привозять гуманітарну допомогу.»

» Марина пенсіонерка, м. Херсон:

«Мій син, інвалід І групи, не отримує пенсію вже рік...»

» Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:

«Є проблеми зі здоров'ям, які посилилися після окупації. Усе від постійних нервів, холодного підвалу... Але в нас відновили медичний центр. Сюди приїздять лікарі з Києва і надають безкоштовну допомогу. Також людям роздають безкоштовні ліки, лежачим – памперси, пелюшки.»

» Віолетта, державна службовиця, м. Херсон:

«Не вистачає соціальних працівників, ніхто не ходить по домівках. Допомогу людям з особливими потребами надають родичі, знайомі. Міжнародні організації надають продуктові сертифікати, ліки. Є перебої з рухом транспорту, що суттєво ускладнює життя людям з інвалідністю.»

» Тетяна, безробітна, волонтерка, Херсонська область:

«Коли потрібно було евакуювати людей після підриву ГЕС, то автотранспортом уже було неможливо це зробити. Евакуювали на човнах. Лежачих – першочергово. Також – людей похилого віку та родини з дітьми. Допомогали лікарі швидкої та рятувальники.»

2.2.9. Громадська безпека у звільнених містах і селах

Офіційної статистики щодо правопорушень на деокупованих територіях немає. Пріоритетними напрямками діяльності Національної поліції у звільнених містах і селах є розмінування територій та будівель слідчо-оперативними групами, які обладнані пересувними криміналістичними лабораторіями; виявлення колаборантів та диверсійних груп; фіксація та документування воєнних злочинів залежно від їх типу (захист місця злочину, збереження доказів, проведення фото- та відеофіксації, опитування свідків); розслідування окремих видів військових злочинів; здійснення заходів поліцейського піклування з урахуванням суттєвого збільшення кола осіб, що потребують таких заходів; перевірка транспортних засобів на автошляхах та блокпостах; пошук безвісти зниклих осіб⁴⁶.

За результатами дослідження, на низький рівень правопорядку і громадської безпеки вказують 13% опитаних (у Південному макрорегіоні – 6%, у Центральному – 20%). Про проблеми з доступом до отримання правової допомоги повідомляють 12% респондентів опитування (у Південному макрорегіоні – 20%). Це свідчить, що загалом згадані проблеми не є пріоритетними для мешканців деокупованих територій.

Новим інструментом громадської безпеки, який можна ефективно використати на звільнених територіях України, є Сусідська варта⁴⁷. Головна ідея полягає в тому, що громада сама забезпечує

46 Особливості діяльності працівників Національної поліції на деокупованих територіях. Харківський національний університет внутрішніх справ. URL: <https://univd.edu.ua/uk/news/14335>

47 Впровадження «community policing» в умовах війни та воєнного стану. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/Vprovadzhenia-Community-Policing-v-umovakh-viynny-ta-voiennoho-stanu.pdf>

порядок і безпеку на своїй території, сприяє зміцненню спільноти, покращенню безпеки та створенню стабільного середовища для життя. Сусідська варта працює на основі принципу активного спілкування мешканців у межах свого району, а також з поліцією.

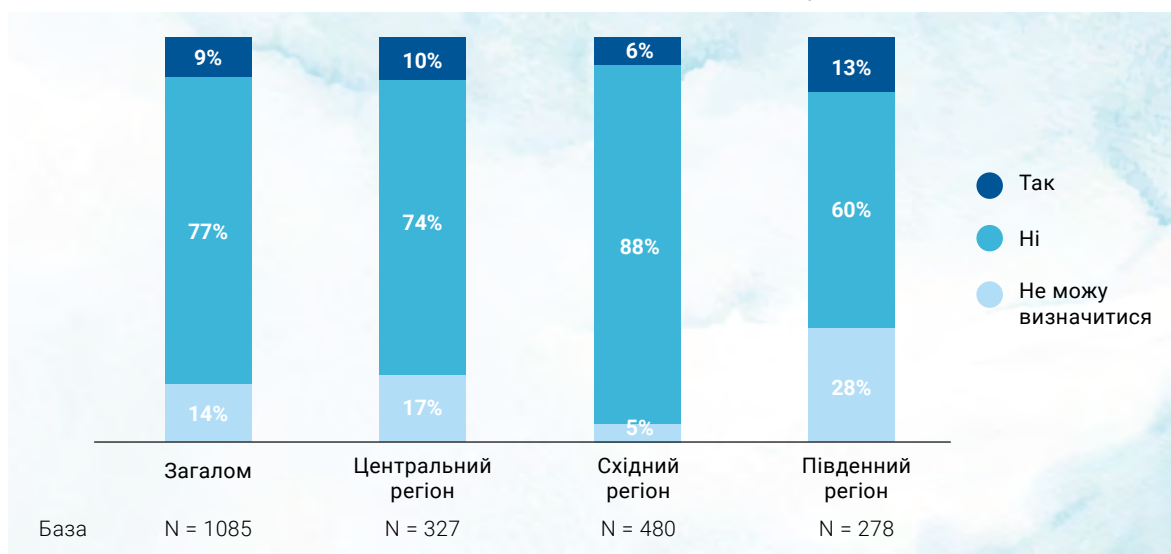
Проект «Сусідська варта» — це комплекс програмно-апаратних, інженерно-технічних і адміністративних рішень на базі єдиного технологічного ядра. Це системи взаємопов'язаних та інтегрованих компонентів і служб для забезпечення цивільної, техногенної, екологічної та інших видів безпеки громадян, а також надання їм різних корисних послуг. Важливим і новим є залучення великої кількості людей, випадково сформованих груп, підгруп, громадян із різноманітною мотивацією, правоохоронців, різних людей (родичів, знайомих, журналістів, активних учасників проекту тощо) для виконання загального завдання — забезпечення особистої, колективної і суспільної безпеки⁴⁸. Члени Сусідської вarti не повинні самостійно втручатися у підозрілу діяльність, натомість їхнє завдання — інформування поліції про такі факти. Як показує досвід Харківської області⁴⁹ та Полтавської області⁵⁰, Сусідська варта може стати ефективним інструментом для забезпечення громадської безпеки на деокупованих територіях України.

2.2.10. Психологічна допомога мешканцям деокупованих територій

Професійні психологи вважають, що в людей, які перебували на тимчасово окупованих територіях, є значна потреба у тривалій психологічній допомозі⁵¹. Життя в окупації — це складний досвід, який тягне за собою низку негативних наслідків для психологічного стану людини. Люди довго приховували свої емоції та внутрішній стан, носили «маски», щоб урятувати життя, жили у постійній атмосфері страху. Тому зараз хочуть виговоритися, можливо, виплакати, щоб випустити назовні емоції, які доводилося приховувати.

Ця потреба може бути глибоко захована у свідомості людини, іноді навіть не усвідомлена. Про це, на нашу думку, свідчать певні розбіжності між результатами анкетування (Рис. 19) та думками респондентів глибинних інтерв'ю, висловленими під час тривалої розмови в атмосфері довіри. Згідно з анкетуванням, тільки 6–13% респондентів зазначили, що мають потребу у психологічній допомозі, проте більшість учасників якісного дослідження так чи інакше наголосили на необхідності такої підтримки.

Рисунок 19. Розподіл відповідей на запитання анкети «Чи маєте ви потребу в психологічній допомозі?»

48 Сусідська варта. Вікіпедія. URL: <http://surl.li/lxrgt>

49 Чугуїв: на півкроку від «Сусідської вarti». Шерифи для нових громад. URL: <https://sheriffua.org/news/harkov/chugujiv-na-pivkroku-vid-susidskoji-varti>

50 Будинки у Полтаві охоронятиме «Сусідська варта». 0532.ua. URL: <https://www.0532.ua/news/2013515/budinki-u-poltavi-ohoronatime-susidska-varta>

51 Психологічна допомога мешканцям деокупованих територій. Центр правових та політичних досліджень «Сім». URL: <http://centre7.org.ua/psykholohichna-dopomoha-meshkantsiam-deokupovanykh-terytoriy/>

Розподіл відповідей на це запитання анкети серед чоловіків і жінок, мешканців міст і сіл, різних вікових груп принципово не відрізняється від середніх показників.

31 Олег, державний службовець, Київська область:

«Психологічна допомога потрібна. Вона надається переважно волонтерськими організаціями. Там, де ОМС сприяє (наприклад, надає приміщення), це відбувається ефективно. Якщо для ОМС це не є пріоритетом, то допомога не надається».

31 Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:

«Звичайно, психологічна допомога потрібна. Особливо для тих людей, хто втратив близьких, все майно, роботу, помешкання. Зараз такої допомоги не надають, у місті практично нічого не працює. Особисто мені вона не потрібна, вирішення власних психологічних проблем настає для мене тоді, коли допомагаю іншим людям».

31 Наталія, психологиня, смт Димер, Київська область:

«Відсутність якісної допомоги для населення у посттравматичному стані. Організації надають допомогу один раз, півгодини. При ПТСР це дуже мало, і неможливо допомогти фахово. У мого клієнта, дев'ятнадцятирічного хлопця, після ПТСР, наприклад, є страх вийти з будинку. Людей – і дорослих, і дітей – з різними розладами дуже багато».

31 Олександр, психолог, м. Херсон:

«Ми розуміємо, що є гуманітарна катастрофа, екологічна, нема роботи. Люди не знають, як гроші заробляти, хоч держава допомагає, гуманітарні конвої ідуть, продукти везуть. Але, розумієте, психологічний стан незайнятої людини складний. Тут таке ж відчуття: люди не розуміють, що робити, і страждають. У них війна не закінчується, нервова система не розслабляється, вона постійно в стані напруги, на цих людей чекає ПТСР. Ще масштабніший, ніж у військових. Бо військові емоційно розряджаються, вони можуть виплеснути свій гнів. А цивільні у Херсоні живуть так: йдеш по вулиці, чуєш “жжжух” – і не знаєш, куди воно летить. Ну, присядеш... А як це допоможе? Десь там, за 2–3 квартали – бах, а ти думаєш: “Слава богу, не до мене”. І рухаєшся далі. Але емоційне напруження, страх нікуди не поділися. Негатив накопичується – і люди сильно старіють. Херсонці зараз – надзвичайно втомлені люди. Потрібні вже потужні психологічні тренінги, реабілітація людей, відновлення психіки...»

31 Наталія, працівниця ОМС, Київська область:

«Хотілося б, щоб у людей було більше витримки, бо війна – це страшно і жахливо, але якщо це випало на нашу долю, це треба пережити. Після війни нам всім потрібно буде переналаштовуватися. Сьогодні багато хто каже, що люди змінилися. Але це не так. Це ми, кожен з нас, стали по-іншому дивитися одне на одного. Щоб жити краще, нам треба змінювати щось навколо себе».

31 Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:

«Так, у нашому селі надають психологічну допомогу в достатньому обсязі. У сільському відбудованому медцентрі ми відвідували психолога. Не можу сказати, з якої організації вона була. Наразі донька Мар'яна займається раз на тиждень з логопедом від ЮНІСЕФ».

31 Віка, фотографія, м. Херсон:

«Мені пропонували психологічну допомогу як бідолазі з підвалу... Один хлопець, якого теж катували, виїхав у Івано-Франківськ, і йому просто на вокзалі почали пропонувати психологічну допомогу. Він потім погодився, і йому наче допомогли. В Херсоні я не знаю, не моніторила, може, і є щось таке, може, і цілий центр підтримки є... Але я не маю на це часу, мені треба з ранку до ночі плести сітки».

31 Єлизавета, державна службовиця, м. Ірпінь, Київська область:

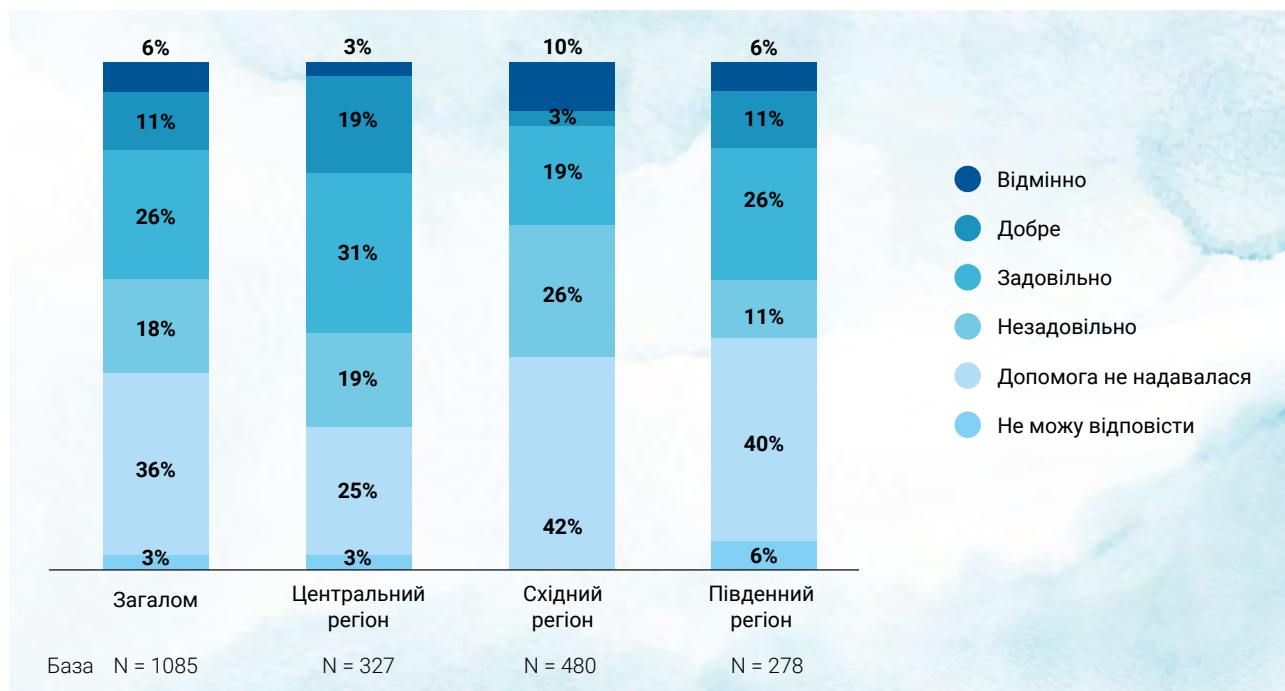
«Я взагалі не чула про таку допомогу. Але дуже хотілося б, щоб вона була. Наразі в нашій країні дуже багато людей з ПТСР, це не тільки військові. Потрібно на державному рівні розробляти програми із психологічної допомоги військовим і цивільним. Відкривати центри. Щоб кожен, хто потребує психологічної допомоги, міг безкоштовно її отримати. Наразі ця проблема є прогалиною в житті українців».

» Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:

«Вважаю, психологічна допомога є недостатньою. Іноді складається враження, що мої клієнти і навіть деякі знайомі просто хочуть виговоритися. Ти з ними розмовляєш – і розумієш, що вони готові ще довго говорити. Думаю, це через те, що в окупації вони між собою не спілкуються про те, що болить, бо вони переживають однаковий досвід. А коли території звільняють або коли вони виїжджають на більш безпечні території, то дуже хочуть, щоб їх почули інші...»

З усього числа респондентів кількісного дослідження лише 98 осіб зазначили, що вони потребували психологічної допомоги (Рис. 20). З них 36% стверджували, що допомога їм не надавалася, 18% оцінили допомогу як незадовільну, 26% поставили задовільну оцінку, 11% оцінили допомогу на «добре» і 6% – на «відмінно».

Рисунок 20. Розподіл відповідей на запитання «Оцініть, будь ласка, рівень задоволення потреби в психологічній допомозі (від 5 – найвищий рівень задоволення – відмінно, необхідну психологічну допомогу отримано... до 1 – допомога не надавалася)»

Як показали спілкування з експертами та результати якісного дослідження, низка фахівців вважають, що в кожную територіальну громаду на звільнених територіях потрібно направити бригаду психологів. Однак, на їхню думку, незрозуміло, звідки взяти таку кількість фахівців, які мають залишатися у цих громадах довго, роками, бо це тривала робота, а не одноразова консультація. Інші схильні вважати, що спеціалістів у галузі психологічної допомоги, психотерапії вистачає. Однак невідомо, звідки брати кошти на фінансування допомоги населенню, в якого грошей на психологічну реабілітацію зараз точно немає. На думку цих спеціалістів, потрібно більше програм, проєктів на державному рівні, спрямованих на психотерапію для населення. Наразі питання залишається відкритим.

За інформацією з відкритих джерел, психологічна допомога мешканцям звільнених територій надається і в закладах Міністерства охорони здоров'я України, і громадськими організаціями в рамках різноманітних грантових проєктів міжнародних донорських організацій⁵². Працюють також кол-центри,

⁵² Гранти на допомогу українцям, які постраждали від війни. House of Europe. URL: <https://houseofeurope.org.ua/opportunity/365>

які надають психологічну підтримку телефоном або онлайн⁵³, однак інформації щодо скоординованої всеукраїнської, загальнонаціональної системи психологічної допомоги знайти не вдалося.

2.2.11. Екологічні проблеми та наслідки екологічного тероризму окупантів

З початку повномасштабного вторгнення РФ і дотепер доквітлю України щоденно завдається шкода. Спалені ліси, забруднені та отруєні важкими металами ріки, озера та ґрунти, тисячі вбитих тварин та знищених рослин, заміновані й окуповані території природно-заповідного фонду – це результат невинуватої російської агресії, від якої страждає українська природа. За підрахунками Держекоінспекції, лише доквітлю Харківщини окупанти завдали шкоди на майже 346 млрд гривень⁵⁴.

Як зазначила перша віцепрем'єрміністерка України – міністерка економіки України Юлія Свириденко, орієнтовна шкода доквітлю внаслідок повномасштабного вторгнення оцінюється у 55,6 млрд євро. І це без урахування шкоди в результаті теракту на Каховській ГЕС. До того ж, ця цифра зростає щодня приблизно на 102 млн євро. Своєю чергою, збитки від підриву Каховської ГЕС, за попередніми підрахунками ООН, Мінекономіки та Київської школи економіки, становлять майже 14 млрд доларів США⁵⁵.

Деградація доквітлю та руйнування в результаті війни не тільки завдає шкоди самій природі, а й загострює питання втрати продовольства та води, знищення засобів до існування людей. Таким чином, шкода, заподіяна доквітлю, загрожує добробуту, здоров'ю та виживанню місцевого населення і підвищує його вразливість на десятиліття. Згідно з офіційними даними, в Україні з початку повномасштабної війни виявлено понад 2000 випадків шкоди доквітлю. Це тільки ті злочини, що вдалося зафіксувати на підконтрольних та деокупованих територіях. За інформацією Міністерства захисту доквітлю та природних ресурсів України, існує ще одна надзвичайно складна проблема, яку потрібно вирішувати, – відходи руйнації, яких, за останніми підрахунками, вже утворилось близько 12 млн тонн⁵⁶.

» **Олена, працівниця ОМС, м. Тростянець, Сумська область:**

«Основна небезпека для доквітлю пов'язана з ризиком забруднення через пошкодження промислових підприємств та інфраструктурних об'єктів унаслідок влучання боєприпасів або у зв'язку з аварійною зупинкою через припинення електро-, водо-, газопостачання, порушеннями технологічних процесів...»

» **Марія, домогосподарка, м. Городня, Чернігівська область:**

«Розбита інфраструктура, замінування, втрата роботи, масові поховання, падальний сморід від мертвих тварин, гори сміття, тобто це суцільні екологічні проблеми...»

Справжньою екологічною катастрофою стало руйнування росіянами греблі Каховської ГЕС, внаслідок якого постраждали території незворотно зміняться. Експерти «Української природоохоронної групи» поділяють численні наслідки для природи на кілька категорій: наслідки осушення дна Каховського водосховища, наслідки затоплення територій нижче від греблі та наслідки для Чорного моря. Вони зазначають, що навіть у короткостроковій перспективі наслідки руйнування греблі ГЕС для природи будуть незрівнянно більшими, ніж наслідки всіх воєнних дій з початку лютого 2022 року⁵⁷.

53 Де українці можуть отримати безкоштовну психологічну допомогу. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.
URL: <https://minre.gov.ua/2023/03/19/de-ukrayinczi-mozhut-bezkoshtovno-otrymaty-psychologichnu-dopomogu/>

54 Екологічні проблеми деокупованих територій. Знай.ua.
URL: <https://life.znaj.ua/452392-ekologichni-problemi-deokupovanih-teritoriy-derzhkoinspekciya-provela-vijzdne-zasidannya>

55 Маємо притягти до відповідальності агресора та змусити компенсувати збитки, завдані ним доквітлю, – Юлія Свириденко. Міністерство економіки України.
URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=255966a7-29f2-4fb8-862f-d2b7352c5939&title=PritiagtiDoVidpovidalnostiAgresora>

56 Екологічна шкода як військовий злочин – чи можна покарати росію за екоцид? LB.ua.
URL: [https://lb.ua/blog/mykola_turyk/558050_ekologichna_shkoda_yak_viyskoviy.html](https://lb.ua/blog/mykola_turyk/558050_ekologichna_shkoda_yak_viyskoviy_zlochyn.html)

57 Незворотні зміни. Як знищення греблі Каховської ГЕС нашкочить українській екології. BBC News Україна.
URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65858913>

Понад 37 тис. будинків — переважно приватного житла у приміських районах і сільській місцевості — постраждали від повені, а 15% були пошкоджені так, що не підлягають відновленню, що загалом спричинило шкоду у розмірі 1,1 млрд доларів США. Вода спадає, однак жакливі наслідки повені лишатимуться ще тривалий час. Руйнування греблі Каховської ГЕС призвело до обміління водосховища. А це, своєю чергою, — до припинення водопостачання більш як 30 систем зрошення полів Дніпропетровської, Херсонської та Запорізької областей, як повідомляло Міністерство аграрної політики та продовольства України⁵⁸.

За даними відомства, у 2021, останньому довоєнному, році ці системи забезпечували зрошення 584 тис. га сільгоспугідь. З них у 2021 році зібрали 4 млн т зернових та олійних культур на загальну суму близько 1,5 млрд доларів. Мінагро заявило, що внаслідок знищення Каховської ГЕС поля на півдні України вже наступного року можуть перетворитися на пустелю. За даними Міністерства агрополітики України, на правому березі Дніпра вже затоплено орієнтовно 10 тис. га сільськогосподарських земель. На низькому лівому березі, де розташовані тимчасово окуповані росією території, обсяг затоплення в кілька разів більший. Частина земель може так і залишитися під водою.

Потоки води, що затопили міста, села та поля, переносять із собою все, що зустрічають на своєму шляху, наприклад сміття, небезпечні хімікати або навіть міни. Околиці греблі, які контролюють російські військові, були сильно заміновані. Тепер ці міни дрейфують у воді, як попереджають Червоний Хрест та Care International⁵⁹. Насамперед від цього страждатиме лівий берег Дніпра й тамтешні сільгоспземлі, а це ускладнить введення їх в експлуатацію у найближчій перспективі.

У потоці води з Каховського водосховища можуть міститися токсичні відходи виробництв. Поклади, які залишаються в обмілilій частині, засохнуть і рознеситимуться з пиловими бурями. Загалом через руйнування греблі у воду потрапило багато паливно-мастильних матеріалів, які є токсичними для водних мешканців і можуть утворювати плівку на поверхні води. Крім того, затоплення населених пунктів, у тому числі вигрібних ям, автозаправок тощо означає, що в море потрапив нетипово великий обсяг забруднювачів. Це може вплинути на різні групи живих організмів — від планктону до китоподібних у Чорному морі.

За даними Міністерства агрополітики України, наслідком знищення Каховської ГЕС буде загибель не менш як 43 видів риб, 20 із яких мають промислове значення. Збитки для рибної галузі від загибелі лише дорослих особин можуть досягти 95 тис. тонн.

” Олег, заступник голови Національного екологічного центру (НЕЦ) України, Миколаївська область:

«Зараз місцеві не виловлюють, не купують, не вживають річкову рибу. Рибним ресурсам регіону завдано значних збитків. За оцінками екологів, втрати риби складають 95 тисяч тонн. Заборона на вилов риби та купання діє в Миколаївський, Одеський, Херсонський та Запорізькій областях. Також небезпечними є мулові відкладення на дні Каховського водосховища, які можуть містити радіоактивні елементи, що накопичилися внаслідок аварії на ЧАЕС. Затоплено близько 50 тисяч га лісу. Половина цього лісового ресурсу загине. Сосна не може довго жити на заболоченій території. Затоплення відбулося в період розмноження тварин, у період нересту, дуже багато молодих тварин, риб загинуло. Ящірки, їжаки, тритони, змії — загинули мільйони. Загинули десятки тисяч великих тварин. Це сильний удар по екосистемі».

” Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:

«На сьогодні є важливою ситуація з Каховською ГЕС і люди на окупованому лівобережжі. Саме там перебуває моя мама, на щастя, її не затопило. Але те, що там відбувається, — це справжній геноцид...»

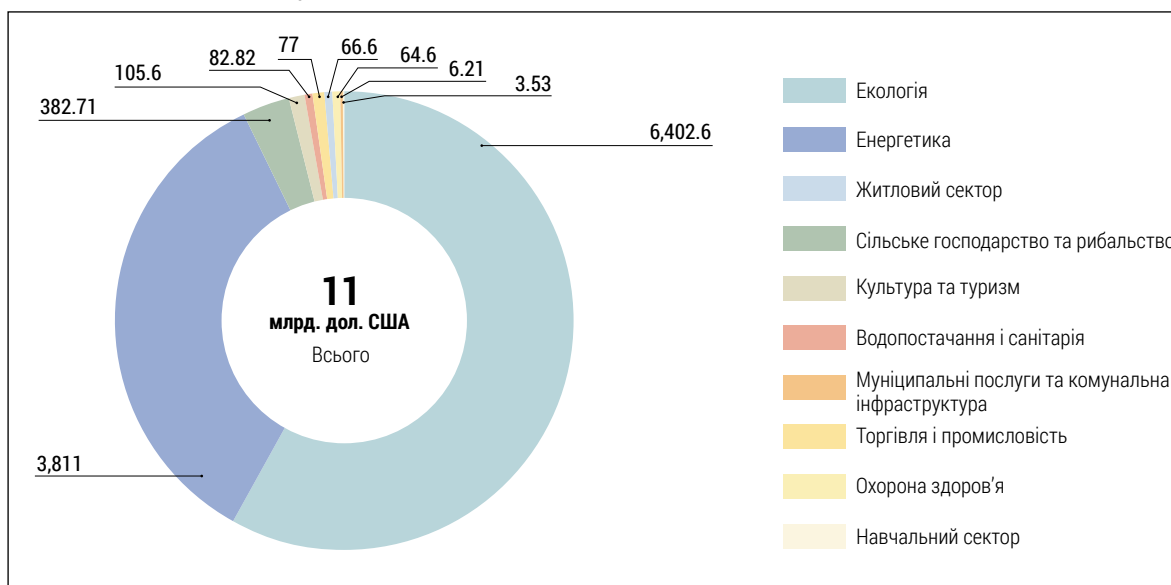
⁵⁸ Знищення росіянами Каховської ГЕС завдало значної шкоди сільському господарству України. Міністерство аграрної політики та продовольства України.
URL: <https://minagro.gov.ua/news/znishchennya-rosiyanami-кахovskoyi-ges-zavdalo-znachnih-zbitkiv-silskomu-gospodarstvu-ukrayini>

⁵⁹ Незворотні зміни. Як знищення греблі Каховської ГЕС нашкочить українській екології. BBC News Україна.
URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65858913>

” Юрій, науковий співробітник Інституту морської біології НАН України, м. Одеса:
«Зведення греблі було такою ж помилкою, як і її руйнування. Каховське водосховище було побудоване для подачі води в Крим і для вирощування зернових. Але це не дуже розумне ведення господарства. Люди і раніше були на цих територіях. Чим вони займалися? Скотарством, горіховими культурами. Тобто зараз необхідно переходити на інші типи ведення господарства. Коли відновлювати греблю? Відновлення займе 10 років. Ці 10 років людям треба якось жити. Отже, потрібно започатковувати садівництво, скотарство... Відновлення греблі — це не екологічне питання, а культурологічне, етичне. Коли створили Каховське водосховище, знищили велику частину нашої культурної спадщини. Був затоплений Великий Луг — сакральне місце Запорозької Січі. З одного боку, греблю не можна було знищувати, тому що це — катастрофа. Але її не можна було і створювати, тому що і це була катастрофа...»

Відповідно до звіту «Оцінка потреб після катастрофи на греблі Каховської ГЕС» (PDNA), підготованого спільно Організацією Об'єднаних Націй та Урядом України⁶⁰, найбільшої шкоди зазнали енергетичний та екологічний сектори — на понад 6,4 млрд та 3,8 млрд доларів відповідно, що становить понад 90% із загальної суми заподіяних збитків (Рис. 21). Згідно з даними «Оцінки...», щоб відновити довкілля, слід вкласти 59,5 млн доларів. Ці гроші знадобляться для розмінування, очищення, обстеження та оцінювання забруднених територій.

Рисунок 21. Збитки від підриву греблі Каховської ГЕС, за секторами економіки, млн дол. США⁶¹

2.2.12. Проблеми, що мають ознаки гендерної дискримінації

З 1085 респондентів анкетування лише 3 особи зазначили, що потрапляли у ситуації, які мали ознаки гендерної дискримінації (насильство за ознакою статі, торгівля людьми та ін.), у Східному макрорегіоні — одна жінка, у Південному макрорегіоні — одна жінка й один чоловік. Не змогли відповісти на це запитання приблизно 1% респондентів, 99% відповіли негативно. Імовірно, причиною такого результату є, окрім іншого, недостатня поінформованість людей про сутність і можливі прояви гендерної дискримінації.

60 The Post Disaster Needs Assessment report of the Kakhovka Dam Disaster. United Nations Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/248860-post-disaster-needs-assessment-report-kakhovka-dam-disaster>

61 «Оцінка потреб після катастрофи на греблі Каховської ГЕС». ООН, Уряд України

2.2.13. Оцінка дій органів місцевої влади, благодійних організацій та волонтерів

Розподіл відповідей на запитання анкети «Будь ласка, оцініть діяльність вашої місцевої влади після звільнення населеного пункту від окупантів» наведені на Рисунку 22. На «відмінно» діяльність ОМС оцінили 4% респондентів, 24% поставили оцінку «добре», із застереженням, що не всі питання в межах компетенції посадовців вирішуються. Відповідь «Задовільно, деякі питання вирішувалися, повністю або частково, багато можливостей для вирішення проблем не використано» обрали 53% респондентів. Незадовільно оцінили діяльність влади 14%, а 4% вважають, що проблеми населеного пункту і звернення громадян ігноруються.

Рисунок 22. Оцінка діяльності місцевої влади після звільнення населеного пункту від окупантів

» **Олена, культурна менеджерка, м. Херсон:**

«Зараз, коли люди щодня випускають порції хейту і зауважень до влади, це дратує. Я дуже негативно ставлюся до ненависницьких коментарів і критики. І хоч сама везу гуманітарку, бачу, що можна зробити по-іншому. Є питання до призначень на Херсонську область, потрібно дуже ретельно підбирати кадри. І дати людям можливість щось зробити, припинити жерти одне одного».

» **Лариса, Харківська область:**

«Розповім про досвід своїх батьків, бо так вийшло, що вони залишалися в окупації, в Ізюмському районі, а я була деякий час у Харкові, потім – в Одесі. Оскільки громада, в одному з сіл якої живуть батьки, сильно постраждала від воєнної атаки росіян. Спочатку люди, які залишалися в окупації, отримували продукти, медикаменти, які переправляли через Печенізьку дамбу. Поки її не підірвали. Звісно, представники ОМС намагалися мірою можливого в тій ситуації налагодити якість життя громади. Люди, хто вижив, пройшовши через пекло на землі, вдячні голові громади, що вдалося вистояти».

» **Марина, підприємця, Херсон:**

«Проблема в тому, що нам ставлять поганих керівників. Заводи і фабрики не працюють, людям немає де працювати. Херсон – місто бюджетників, пенсіонерів і «морячок» (дружин моряків). Ще подекуди фермери мають роботу, але це більше стосується мешканців сіл, а не міста. Першочергові проблеми допомагають вирішувати благодійні організації. Червоний Хрест надає одноразову допомогу – 1200 грн. Люди можуть отримувати продукти харчування, одяг, медикаменти, засоби гігієни, хоча є недоліки в організації. Хто вміє користуватися інтернетом, той може знайти можливості отримувати їжу і одяг. Люди похилого віку часто не можуть скористатися такою допомогою. Якщо немає можливості користуватися інтернетом, мобільним телефоном – людям дуже погано».

- ❗ **Людмила, працівниця торгівлі, м. Макарів, Київська область:**
«Хотілося б, щоб про деякі речі та ситуації влада і відповідальні громадські організації думали заздалегідь. Наприклад, про культурні установи та пам'ятки, музейні експонати, товарні запаси й запаси медикаментів, мобільність населення у випадку надзвичайних ситуацій тощо».
- ❗ **Віка, фотографиня, м. Херсон:**
«Наша влада о 18–19 годині їде в Миколаїв, навіть не ночують тут у місті».
- ❗ **Валентина, безробітна, с. Буринь, Сумська область:**
«Місцева влада не переймається проблемами мешканців, іноді гальмує роботу волонтерів».
- ❗ **Іван Іванович, пенсіонер, м. Лиман, Донецька область:**
«Найбільше вражає після звільнення міст, що місцева влада не змінилася. Лишилася з тими думками і лояльним ставленням до ворога (хоча вони не вважають їх ворогами), знову працюють на своїх місцях. Я розчарований такими діями, чому не приділити їм більше уваги. Наша місцева влада розказує про руйнації і замінування, а на питання, хто це зробив, кажуть: не знають. Приймають допомогу від держави, волонтерів. Мене це обурює. Я не раз звертався, щоб заборонили супутникові пристрої, люди сидять і дивляться російські новини (як там все добре). Я воював, перенести це важко. Мій будинок зруйновано, проживаю в сусідів, хоча маю батьківську хату в селі. Там проживає мій брат, з яким ми не спілкуємося через різні погляди. І це моя трагедія, він навіть після пережитої окупації не змінив думку і вважає, що провина з двох сторін».
- ❗ **Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:**
«Спілкуючись з вимушено переміщеними особами, я часто чую від них про те, що їм замало допомоги. Вони чекають, що їм зразу і все має надати держава. І коли навіть їм пропонують переїхати у конкретну місцевість зі зруйнованого житла, вони відмовляються, мовляв, навіщо їхати, хай краще це, зруйноване, зараз відбудують...»
- ❗ **Єлизавета, державна службовиця, Ірпінь, Київська область:**
«Першочергові проблеми після звільнення: комунікації, зв'язок, питна вода, їжа, медикаменти, одяг, засоби гігієни. Нашому містечку допомагали волонтерські організації. Одна з них – це «United 24». Також хочу відзначити ресторан «Угловий», який всю окупацію готував і роздавав безкоштовно їжу містянам. Допомога фондів, благодійних організацій дуже дієва. Релігійні організації роздають допомогу своїм прихожанам, лікарням. Працює багато гуманітарних штабів. Держава забезпечує 90% першочергових потреб, благодійні організації – 10%. Активно і дієво допомагають організації Support Kherson, World Kitchen».
- ❗ **Юлія, державна службовиця, м. Гостомель, Київська область:**
«Мене цікавить така організація, як Червоний Хрест. Ця організація покликана допомагати. Але в моєму пеклі їх немає. Я їх навіть не зустрічала. В мене виникає питання: для чого потрібні такі недієві організації».
- ❗ **Петро, підприємець, м. Балаклія, Харківська область:**
«У громадах області, в тому числі й у нашій, підключають міжнародні програми, такі як USAID DOBRE тощо, щоб поступово відновлювати економіку області. Але ж... Самі посудить, в області 500 тис га сільгоспземель (влада називає таку цифру) залишаються замінованими. Так, залучають міжнародні організації на допомогу нашим саперам».
- ❗ **Наталія, с. Жеревпілля, Київська область:**
«У нас відбувається формування плану потреб селищної ради для ремонту і відбудови. Люди фіксують, повідомляють нам, що потрібно. У район привозять будівельні матеріали, люди пишуть заяви відповідно до потреб... Також волонтерські організації надають допомогу».

2.3. СТАН ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

2.3.1. Настрій людей та їх емоційний стан через кілька місяців після звільнення населеного пункту

Результати глибинних інтерв'ю підводять до висновку, що у багатьох людей стан ейфорії в перший період після звільнення не хитнувся, за принципом психологічного маятника, в бік песимізму і невдоволення наявним станом речей, вони зберігають оптимістичний погляд на життя і з розумінням сприймають проблеми, спричинені реаліями війни. Водночас спостерігаються й прояви певного розчарування, передусім пов'язаного з недоліками у вирішенні нагальних проблем мешканців, відсутністю чіткої патріотичної позиції у деяких місцевих політиків, безкарністю колаборантів. Громадськість демонструє запит на відповідь: чому ворог майже без опору захопив Приазов'я, чому люди у перші дні війни не отримували правдивої інформації, а натомість чули заспокійливі коментарі про швидке закінчення бойових дій тощо.

» Наталія, психологиня, смт Димер, Київська область:

«Усі дуже раді, що повернулися. Відбувається процес переосмислення життя. Ти радієш, що можеш жити у власному будинку, на своїй землі. Наприклад, можу сказати, що у нашій школі не повернулися лише дві дитини з класу. Одна моя подруга ще не повернулася з Естонії. Сестра з Іспанії поки не повернулася. Вони чекають на оголошення перемоги або припинення бомбардувань України. Особисто не знаю жодної людини, яка хотіла би залишитися в країнах Європи, всі планують повернутися після перемоги».

» Ольга, журналістка, м. Херсон:

«Те, що мені розповідали херсонці, — це не про розчарування, це про радість і щастя від звільнення. Вони частково відновили роботу театру з квітня цього року у підвальному приміщенні. Постягували, звідки могли, обладнання для забезпечення кращого звуку. Тобто складається враження, що ці люди ніколи не опускають рук, за жодних обставин, і це надихає».

» Андрій, підприємець, м. Херсон:

«Усі херсонці в очікуванні контрнаступу. Головне — відігнати окупантів подалі, щоб вони не могли обстрілювати місто».

» Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:

«Ні в кого з жителів звільнених територій, з ким я спілкувалася, нема відчуття розчарування. Люди це пояснюють тим, що, перебуваючи в тимчасовій окупації, боялися 2014 року. Тобто коли ця війна — на роки, і не розумієш, коли це закінчиться. Тому всі вони раді звільненню».

» Олег, державний службовець, Київська область:

«Окрім позитивних емоцій щодо звільнення від окупантів, є, що окупанти можуть повернутися».

» Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:

«Так, відчуваю розчарування у владі, яке з кожним днем наростає, і все моє оточення це відчуває. У жителів нашого села постає багато запитань. Чому росіяни просунулися майже до Києва? Чому не були підірвані мости? Чому не було замінування прикордонних територій півночі? Чому не було ніякої інформації для народу, а звідусіль нас заспокоювали? Чому нас, людей Київщини, кинули сам на сам з окупантами, без нічого, без будь-якої допомоги? Наразі пройшло більше року від дня деокупації нашого села, але ми досі віч-на-віч зі своїм горем. Про нас забули. Ми мали все — і все втратили. Змоги відбудуватися та повернути втрачене майно в нас немає. Тому змушені з чотирма дітьми виживати».

» Олександр, підприємець, м. Херсон:

«Є розчарування від місцевої влади. Змінили голів міста й адміністрації, але і на нових голів пишуть петиції... Про укриття є питання, тільки зараз їх зробили. Ті, хто Україну не любить, виїхали на лівий берег. "Почекунів" небагато. Хоча "референдум" коли проходив, люди йшли голосувати, по російські паспорти була черга. Бридко було дивитися. Жіночки у сукнях, з "прічосками" радісно йшли фотографуватися на російські паспорти».

Результати глибинних інтерв'ю дають підстави стверджувати, що у більшості людей, які перебували на ТОТ, зміцнилася проукраїнська позиція, з'явилося однозначне несприйняття «руського мира» та російської пропаганди.

- » **Андрій, підприємець, м. Херсон:**
«Я відчував ненависть до окупантів. Я змушений був покинути налагоджений бізнес, щойно відремонтовану квартиру і виїхати до Києва тільки тому, що не хотів співпрацювати з окупантами — і як підприємець, і як голова ОСББ, і як депутат райради. Мій брат виїхав до Америки, в Україну він вже не повернеться. Мої батьки — теж вимушені переселенці, вони в Україні... Я цього окупантам ніколи не пробачу. Цього не можна ні забути, ні пробачити».
- » **Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:**
«Херсон довгий час був "російським містом". Головний колаборант Херсону, Володимир Сальдо, довгий час, протягом восьми років, ще до вторгнення 24 лютого 2022 року, був мером міста. Я сама голосувала за нього... Через нього в міськвиконкомі на керівних посадах були представники партії ОПЗЖ. У Херсонському СБУ — всі зрадники. Є інша проблема. Мешканці міст, де не було окупації, не розуміють, як нам було під окупацією. Так само і ті люди, які евакуювалися на підконтрольну Україні територію. Виїхали — і забули».
- » **Наталія, працівниця ОМС, Київська область:**
«Ті люди, які не розуміли тем українознавства, української історії, почали ними цікавитися. Ті, хто говорив російською, поступово переходять на українську».
- » **Андрій, підприємець, м. Херсон:**
«Зараз Херсон — проукраїнське місто. Навіть ті, хто раніше мав певні сумніви, зараз — на проукраїнських позиціях. Усі труднощі переживемо, аби не було кацапів. Ми були російськомовними, тепер стаємо україномовними».
- » **Ольга, журналістка, м. Херсон:**
«Напевно, у тих населених пунктах, де тимчасова окупація тривала недовго, світогляд мешканців не дуже відрізняється. Мені здається, що люди стали більш впевнені у своїй позиції. Якщо раніше в Херсоні на запитання українською мовою відповідали російською (Херсон був російськомовним містом), то зараз всі: і герої моїх матеріалів, й інші люди, до яких зверталися українською, — відповідають українською у 100% випадків».
- » **Олександр, психолог, м. Херсон:**
«Я зрозумів, що ідентичність для українця — це мова. І це було правильно, і саме цим я висловлював свою належність до українського народу. Хоча раніше, протягом багатьох років, навіть не задумувався. Я не знав української, я боявся розмовляти нею, бо це виходило смішно. Але коли це стало питанням ідентичності, тобто: чим я відрізняюсь від росіян? — обрав мову...»

Люди, які пережили окупацію, з певною настороженістю ставляться до співвітчизників, які живуть мирним життям далі від лінії фронту. Це відчуття можна пояснити усвідомленням вистражданого пробудження української ідентичності, патріотизму, якого мешканці навчилися під артилерійськими обстрілами та окупаційними утисками. Тому так болісно для цих людей сприймати світогляд «какая різниця», який ще проявляється подекуди, особливо у великих містах та в середовищі молоді.

- » **Вероніка, вчителька, Київська область:**
«Взимку нам випала можливість поїхати ненадовго до Яремча, трохи відпочити. То склалося таке враження, що там нема війни. Знайома розповідала тамтешнім мешканцям про перебування в окупації. Вони ніби і слухали, проте скидалося на те, що геть нічого не розуміли. Схоже, поки не переживеш цей досвід, — окупацію, — ніколи не зрозумієш тих, хто пережив».
- » **Світлана, пенсіонерка, с. Озера, Київська область:**
«Коли чую російську мову, відразу згадую російських солдатів, вибухи, вбивства. Для мене це дуже травматично. Багато спілкувалася з односельцями, в них так само російська мова асоціюється з війною. Тому люди, які розмовляють російською, повинні задуматися, що завдають цим травму іншим, постраждалим від російських окупантів. Коли росіяни вторглися в 2014 році, я вважала, що не всі вони погані. Наразі думка моя кардинально змінилася. Я їх ненавиджу. Усе моє оточення — за ЄС та НАТО. А московський патріархат повинен бути в москві, бо він московський. Україна — це європейська країна зі своєю церквою».

71 Марина, пенсіонерка, м. Херсон:

«З розмови з українцями з неокупованих територій зробила висновок: ми різні. Вони живуть іншим життям, ми їздили в Одесу, бачили все. Там зовсім інші розмови, зовсім інші настрої. Так, вони розуміють, що це – війна, вони співчують нам. Але ж вони живуть своїм життям, навіть не знають, як це, коли кожен день – обстріли. Вони цього не розуміють, тому що запитали нас, чому ми сидимо в Херсоні. Але це наш Херсон, це рідне місто, тому ми його не покидаємо. Вони були здивовані... Люди, які пережили окупацію, стали більш агресивні до росіян. Дуже багато людей, з якими я спілкуюся, почали ненавидіти цю націю. Стосовно НАТО якось мало розмов, але ж іще на початку окупації розмови про НАТО були, чула такі фрази, що після війни уже НАТО не буде потрібно, тому що в нас буде така армія, що НАТО прийде вчитися в українських бійців. Дуже дякуємо за допомогу, це ж зрозуміло, що ми не змогли би без них».

72 Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:

«Люди, які не пережили окупації, взагалі не розуміють наших почуттів. Коли ми виїхали на підконтрольну Україні територію, не раз чули від співвітчизників таке: "Чому ви здивовані, що ми живемо в радості? Ви хочете, щоб вся Україна страждала? Як ви могли приїхати з напівголими дітьми і не взяти одяг з собою? Какава різниця, на каком языке гаварить, у нас свободная страна"... Помітила, що після повномасштабного вторгнення наше суспільство почало цікавитися та вивчати справжню українську історію. Навіть мої сусідки, пенсіонерки, які вчилися в сср, читають в інтернеті новітню історію і кажуть, що змінили свої думки кардинально. До московського патріархату ставлюся негативно. І чекаю, коли в наше село прийде українська церква. Наразі маємо одну церкву, це МП».

73 Олександр, підприємець, м. Херсон:

«В Одесі живе багато херсонців, ми спілкуємося. Люди, які не побували під обстрілами, одесити, не розуміють, що таке війна. У них інше ставлення до російської мови, пам'ятників. У Херсоні, коли у нас пам'ятники Ушакову, Суворову зняли, то ми втішились, ми не хочемо нічого російського. Ми радісно з цим розпрощалися. А там не так думають, не хочуть зносити. У нас хто був за росію до вторгнення, тепер відчуває це інакше. Те, що творили росіяни по селах, – це жах! Люди стали українцями ще глибше, їм не треба нічого російського. У моєму колі херсонці й так були за ЄС, тепер ще більше підтримують, кажуть, добре було б у НАТО, щоб захід допомагав».

74 Олена, культурна адміністраторка, м. Херсон:

«Усі події, які відбулися під час цієї війни зі мною конкретно, відверто кажучи, зробили з мене українку більше, ніж усе, що я прожила до того. Не скажу, що з початку 2014 року... Так, ми допомагали, але це було далеко... А саме з повномасштабного вторгнення. ЄС – так! НАТО – так! З церквою складніше, я була прихожанкою московського патріархату, моя улюблена церква під патронатом МП. Я була впевнена, що українська церква – "раскольніча". Зараз вважаю, що не може бути ніякого московського патріархату!.. Мені дуже важко було в Києві. В Одесі – легше, це менше місто. Але тут – інша річ. У мене в Херсоні забрали все: роботу, житло, я поневіряюся з дитиною. І я віднині розмовляю українською, хоча все життя говорила російською. Я принципово перейшла. І коли мені в Одесі кажуть: "я тебе не панімаю", – кому і що я буду доводити? Це місто зовсім поруч. Не хочеться це казати, але людям, схоже, треба щось важке пережити, щоб зрозуміти. Я "воювала" тут з магазином, де товари з росії... Хто пережив окупацію, знає, що таке страх перед ситуацією, в якій тобі росіянин двері виб'є черевиком або коли ти не встигнеш нікого врятувати...»

75 Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:

«Навіть ті, хто був спочатку в окупації, але виїхав потім, вони перестали розуміти нас, тих, хто лишився. Не розуміють навіть у побутових речах, що ми пережили. Наприклад, вантажники в магазині торохкотять ящиками, дитина починає панікувати, я йому кажу, мовляв, усе добре, це вантажники, все добре. Цього не розуміють... Ми більше не ходимо до церкви, бо боїмося скупчення. Бо ця війна для того, щоб якомога більше знищити українців».

” Єлизавета, державна службовиця, м. Ірпінь, Київська область:

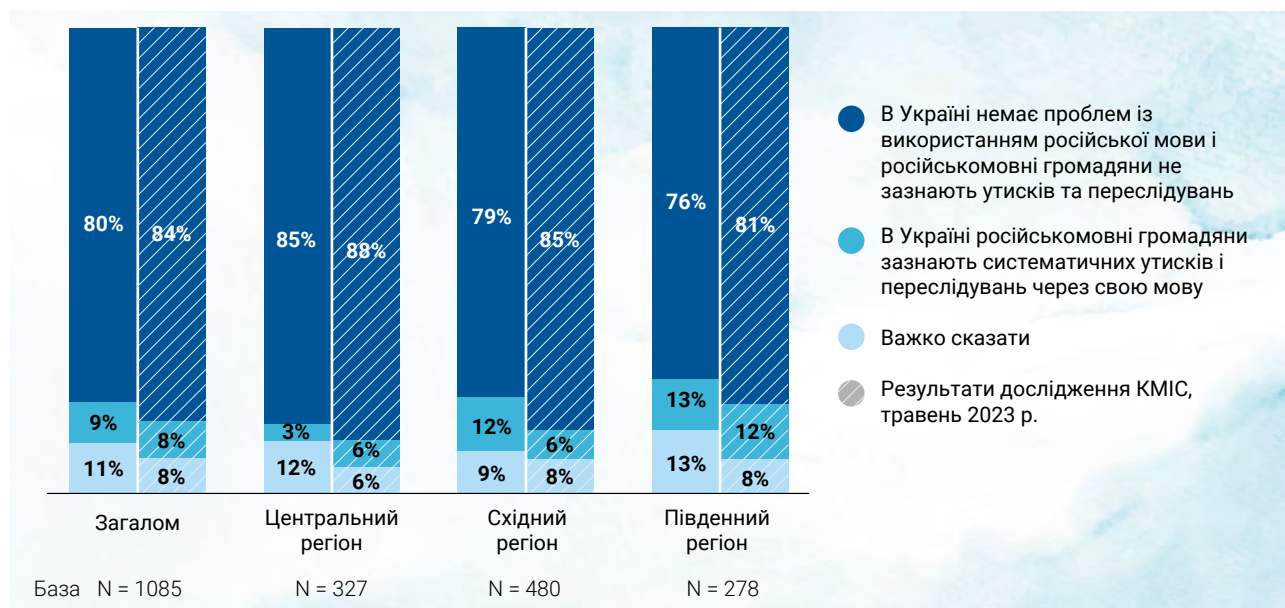
«Люди, які були в окупації, більш злі на все російське. Мої знайомі переселенці з Донеччини після деокупації Ірпеня перейшли на українську мову. Натомість інші, які проживали на неокупованій частині України, продовжують розмовляти російською... Ми б'ємося самі за себе, ми один на один з ворогом, як і в 2014 році. Я не очікую від НАТО допомоги... Я бачила Україну європейською ще до повномасштабної війни, тому я – за ЄС. Державна мова України прописана в Конституції, це стаття 10. У побуті люди вільні розмовляти будь-якими мовами. Я народилася на Донбасі, тому про вислів “братські народи” я знала не з чуток, наша спільна історія та ідентичність “вливалася” нам постійно. З 2014 року я повністю переосмислила все, почала цікавитися справжньою історією і змінила свою думку. Наразі ніяка пропаганда не змінить мене. Сама я не релігійна. В релігійні установи можу ходити лише на екскурсію. Але як громадянка України я проти московського патріархату. Ця організація працювала проти України: здавали позиції військових, блокували військові частини, надавали прихисток в окупації російським солдатам, пропагували “руський мір”».

2.3.2. Громадська думка з приводу актуальних проблем суспільно-політичного життя

Анкета кількісного дослідження містила два запитання щодо позиції респондентів з тих питань, які, на нашу думку, найбільше поляризували суспільні настрої в країні протягом останніх років напередодні війни, – з питань мови та членства України в НАТО. З огляду на стан громадської думки в умовах російської агресії автори дослідження припускали, що деякі респонденти можуть приховувати свою справжню позицію щодо мови чи НАТО. Тому формулювання передбачали можливість вибору альтернативних відповідей без суттєвого дискомфорту для респондента. Також за погодженням із керівництвом КМІС запитання були сформульовані ідентично до запитань анкети загальнонаціональних досліджень Київського міжнародного інституту соціології. Це дало змогу порівняти позицію мешканців деокупованих територій загалом і кожного макрорегіону зокрема з узагальненими результатами опитування по Україні та її макрорегіонах.

На Рисунку 23 наведено розподіл відповідей на запитання щодо наявності в Україні проблем із використанням російської мови, утисків і переслідувань російськомовних громадян. На діаграмі відображено результати дослідження громадської думки на деокупованих територіях і результати опитування КМІС, виконаного у травні 2023 року на всій території України⁶².

Рисунок 23. Розподіл відповідей на запитання щодо наявності в Україні проблем із використанням російської мови

62 Чи зазнають російськомовні громадяни України утисків та переслідувань через російську мову: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1245&page=1&t=10>

Результати опитування за трьома макрорегіонами загалом і на деокупованих територіях у цих трьох макрорегіонах відрізняються на 1-4%, тобто в межах статистичної похибки. Водночас можна зазначити, що в усіх трьох макрорегіонах частка людей, які вважають, що в Україні немає проблем з використанням російської мови, на деокупованих територіях є меншою, ніж загалом по макрорегіону. Особливо значуща ця різниця в Південному макрорегіоні (76% проти 81%) та в Східному макрорегіоні (79% проти 85%).

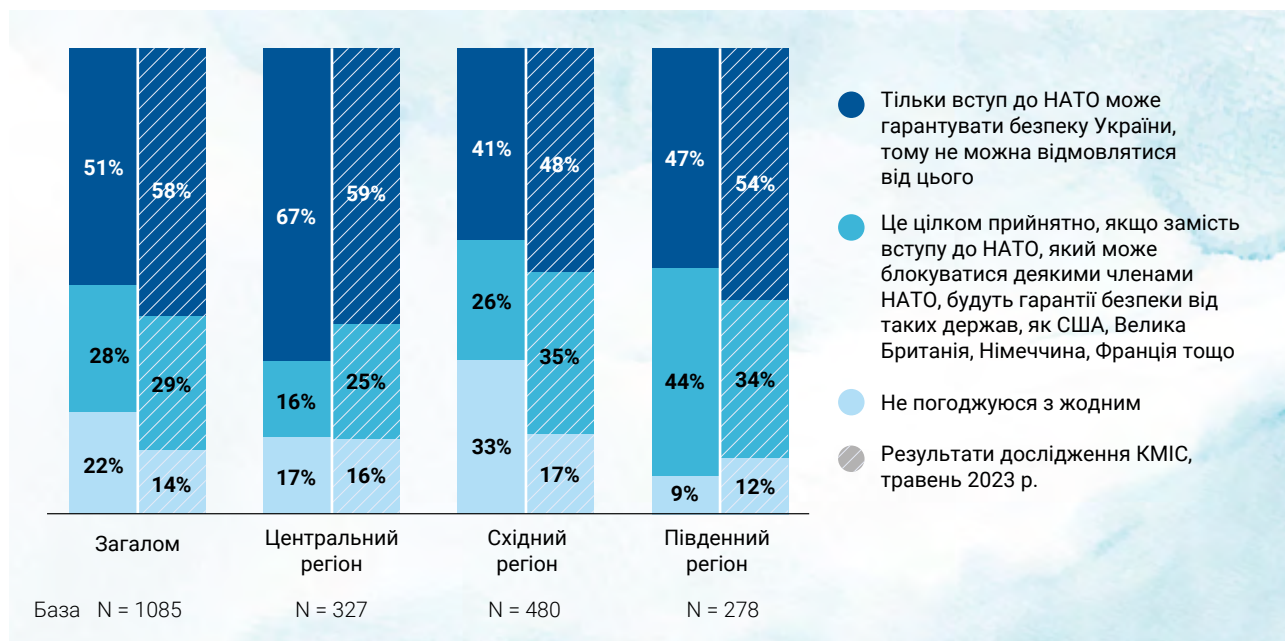
На Рисунку 24 наведено розподіл відповідей на запитання щодо ставлення до способів забезпечення безпеки України. Як і на попередній діаграмі, результати зображені у порівнянні з результатами опитуваннями КМІС, проведеного у травні–червні 2023 року⁶³.

Як і у випадку із попереднім запитанням, відповіді мешканців деокупованих територій є менш радикальними, ніж узагальнені відповіді мешканців трьох макрорегіонів.

Тільки вступ до НАТО як гарантію безпеки України підтримують 51% жителів деокупованих територій і 58% жителів всіх трьох макрорегіонів. У Східному і Південному макрорегіонах прихильників гарантії безпеки України у формі вступу до НАТО на деокупованих територіях також на 7% менше, ніж на всій території макрорегіонів. У Центральному макрорегіоні 67% респондентів підтримують членство України в НАТО як єдино можливий безпековий чинник; прихильників цієї тези на всій території макрорегіону 59%.

Такі результати не узгоджуються з тезою учасників глибинних інтерв'ю про те, що жителі деокупованих територій налаштовані проти «руського мира» і за підтримку НАТО радикальніше, ніж мешканці населених пунктів, які не були під окупацією. Можливо, така суперечність пояснюється методикою рекрутування респондентів глибинних інтерв'ю, які були орієнтовані передусім на опитування активістів, волонтерів, експертів та державних управлінців, тобто людей, погляди яких можуть дещо відрізнятися від усереднених показників громадської думки.

Рисунок 24. Розподіл відповідей на запитання «Зараз обговорюється питання щодо можливих способів забезпечення безпеки України. З яким з цих тверджень ви згодні більшою мірою?»

Статистичний аналіз відповідей на запитання анкети дає змогу виявити зв'язок між ставленням респондентів до можливих способів забезпечення безпеки України і до мовного питання. Відповідно до перевірки за критерієм Хі-квадрат, зв'язок є значущим з імовірністю 99%.

63 Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>

За допомогою Z-критерію доведено наявність статистично значущої різниці між кількістю тих, хто обирає вступ до НАТО і при цьому вважає, що мовні проблеми існують, і кількістю тих, хто, обираючи вступ до НАТО, при цьому вважає, що мовних проблем не існує. Рівень значущості 95% (Рис. 25).

Рисунок 25. Ставлення до можливих способів забезпечення безпеки України у взаємозв'язку зі ставленням до мовного питання

2.3.3. Аналіз інформаційного впливу на мешканців деокупованих територій

Аналізуючи рівень ефективності впливу української та проросійської медіа-активності на населення, учасники глибинних інтерв'ю вказують передусім на тривалий та інтенсивний вплив російської пропаганди протягом багатьох років існування незалежної України а також — впродовж війни, яка розпочалася 2014 року захопленням Криму.

” Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:

«Вважаю, що різниця у світогляді чи стереотипах поведінки мешканців звільнених територій та мешканців населених пунктів, які не перебували під тимчасовою окупацією, залежить від часу, проведеного в тимчасовій окупації. Можливо, від рівня освіченості: більш прогресивні люди аналізують все, що відбувається і що їм говорять. Думаю, ключовий фактор — це час. До пропаганди пристосовуються. Наприклад, я втратила багато хороших знайомих, які змінили свої погляди, проживаючи на території невизнаної ДНР. До вторгнення у 2014 році вони були іншої думки, а зараз вважають, що ми — зрадники, що Україна їх покинула. Так, їм не подобається життя в невизнаній республіці, але і на нас вони ображені... Половина з тих, з ким я спілкувалась, говорять про те, що краще б домовилися з росіянами ще на початку, не треба було допускати до таких наслідків...»

” Наталія, працівниця ОМС, Київська область:

«З боку росії пропаганда була потужною. Навіть у нашому селі є проросійськи налаштовані люди. Досі, навіть після тимчасової окупації».

” Олександр, підприємець, м. Ірпінь, Київська область:

«До повномасштабного вторгнення російська пропаганда була по всій Україні. Вона лилася на нас з ТБ, з інтернет-спільнот. Найбільш прикро, що її поширювали наші можновладці, які очолювали проросійські партії. Під час окупації не фіксував пропаганди — не було світла та інтернету».

39 Олександр, психолог, м. Херсон:

«До тимчасової окупації у нас була російська пропаганда внутрішня. Тобто були проросійські партії, проросійські лідери, проросійські адміністрації, проросійські керівники. Це ясно, що ми спілкувалися, і, до речі, там і мої друзі були, але я не розумів, що це погано. Я вважав, що це частина нашої історії. Мовляв, ми довго були під контролем росії, під їх впливом... Але коли загинули перші діти, жінки, захисники наші, коли ми побачили, як росіяни все нищать, людей гвалтують, тоді російська пропаганда перестала діяти. З'явилась чітка впевненість, що цієї сарани треба здихатись. Треба зробити що завгодно, вбити, вигнати — як завгодно це можна назвати, але від них треба відокремитись...»

39 Єлизавета, державна службовиця, м. Ірпінь, Київська область:

«Перед повномасштабною війною з інтернету та телебачення нам “вливали” в голови, що російська армія найсильніша та непереможна. Як виявилось, це була лише пропаганда».

39 Олена, помічниця вихователя, смт Ставки, Донецька область:

«Вплив був до окупації. Постійно працювало російське радіо, телебачення. Ми автоматично дивилися, не аналізували...»

Значна частина інтерв'юєрів наголошує на ролі УПЦ МП як інструмента російської пропаганди.

39 Олег, державний службовець, Київська область:

«Найбільш дієвим опосередкованим інструментом московської пропаганди є УПЦ МП. Протягом останніх місяців триває активний процес, ініційований органами державної влади, щодо переходу єпархій УПЦ в ПЦУ. Цей процес не є силовим, він заснований на ідейних засадах: в умовах війни організація, керована зі столиці агресора, не має права діяти в Україні. Також розроблений юридичний механізм, який дає можливість низовій ланці УПЦ переходити до ПЦУ».

39 Андрій, підприємець, м. Херсон:

«Російське телебачення почали транслювати через два тижні після початку окупації. Пропаганда впливала, затягувала. Багато пенсіонерів, які жили під час срср, сприймали пропаганду як можливість повернутися в молодість. Також певний вплив здійснювався через московський патріархат».

39 Тетяна, мешканка м. Святогірськ, Донецька область:

«Вплив був, але ми цього не розуміли. Тепер згадуються різні ситуації: як газети безкоштовні роздавали, навіть молитовники... Всі видання були російські».

Респонденти зазначають, що попри всю абсурдність і брехливість російська пропаганда на окупованих територіях завдяки регулярності й браку альтернативних джерел інформації досягала певного результату.

39 Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:

«Українського телебачення не було. Інтернет був з великими перебоями. Тому жителі міста отримували щоденну порцію російської пропаганди. Пенсіонери, які ностальгували за срср, цим тішилися».

39 Галина, пенсіонерка, с. Оскіл, Ізюмський район, Харківська область:

«Під час окупації відчувався дуже сильний вплив пропаганди, працювало тільки російське радіо».

39 Юлія, державна службовиця, м. Гостомель, Київська область:

«До тимчасової окупації російська пропаганда лилась звідусіль: ТБ, інтернет, проросійські партії... Під час тимчасової окупації, коли по сусідству оселилися російські військові, вони весь час говорили, що Зеленський втік, що влади в Києві немає. Що нам потрібно евакуюватися на Білорусь. У тому жахитті ми навіть вірити почали. Але коли вони сказали, що на українському боці воюють “негри з Африки”, ми отямилися і зрозуміли, що це — пропаганда».

Аналізуючи український медіа-вплив, учасники якісного дослідження окреслюють його слабкі й сильні сторони, іноді діаметрально протилежно оцінюючи ті чи інші інформаційні продукти.

- » **Вероніка, вчителька, Київська область:**
«Мій молодший син знаходить і дивиться дитячий контент (наприклад, мультики) російською. Мені здавалося, що такий контент заборонять, але поки що він є».
- » **Марина, підприємця, волонтерка, м. Херсон:**
«Подобається "Єдиний марафон". Все класно, ніяких додаткових передач не потрібно».
- » **Андрій, підприємець, м. Херсон:**
«Ненавиджу Арестовича. За його публічні обіцянки: через 2–3 тижні все буде добре. Ті, хто повірили йому, сильно пошкодували про це... Держава досі не може забезпечити громадян роботою, матеріальними благами – людей, які постраждали від окупації. Отже, потрібно доносити більше інформації».
- » **Ольга, журналістка, м. Херсон:**
«Думаю, локальні медіа користуються попитом серед населення, яке хоче дізнаватися локальні новини. Вважаю, що для мешканців звільнених територій потрібно створювати інформаційний продукт, хай навіть він їм не зайде, але спробувати треба. Власне, я теж цим займаюся, по-перше, роблю документальні фільми про людей, які чинили спротив окупантам, а по-друге, загалом про життя під час окупації. Адже те, що одним людям здавалося звичайним життям, насправді було подвигом для інших. І це так і є. Відмова користуватися рублями, наприклад, – це ж могло вартувати життя тим, хто відмовлявся. Про цих людей варто розповідати».
- » **Марина, пенсіонерка, м. Херсон:**
«Телевізор дивляться в основному люди пенсійного віку. Одна програма там. У кого є більше можливості, то в них є супутникове телебачення. Загалом є одна програма – "новини марафон". Всі кажуть, що хотілося б якусь легшу програму, яка давала б розрядку, не напружувала».
- » **Тетяна, домогосподарка, с. Озера, Київська область:**
«Вважаю, доцільно створити інформаційний вісник для нашої громади. Можна зробити це в інтернет-месенджерах».
- » **Віка, фотографія, м. Херсон:**
«Мені образливо, що після того, як Херсон звільнили, впав інтерес до лівого берега. Ми тут вісім місяців в окупації були, "дах протікав". А там... Люди виїхали зі Скадовська, бо їм насильно паспорти давали: або паспорт, або "на підвал". Позалишалися старі, маломобільні. Мені їх шкода, будуть люди думати, що їх не деокупують... Треба, щоб для них робили якісь повідомлення».
- » **Світлана, пенсіонерка, м. Херсон:**
«Не так багато сприймаю. Дивлюся "Єдині новини". Але хочеться чогось такого, щоб відволіктися. Знайшла в ютубі "Театр перед мікрофоном", слухаю "Кайдашеву сім'ю". Хочеться тільки українського контенту. Українські застільні пісні, народні. Бо якщо весь час дивитися новини, можна з'їхати з глузду».
- » **Єлизавета, державна службовиця, м. Ірпінь, Київська область:**
«Створювати повідомлення, передачі тощо спеціально для мешканців звільнених територій доцільно. Це може бути вісник, радіо. Або ж проводити збори раз на місяць, звітувати й інформувати населення про стан справ у місті».
- » **Світлана, фахівчиня служби соціальної допомоги населенню, м. Горлівка, Донецька область:**
«Вважаю, що першочергово треба налагоджувати зв'язок на звільнених територіях, щоб люди одразу отримали інформацію про те, що відбувається, мали змогу подзвонити рідним та близьким. Хочеться, щоб створювали цікаві проєкти – розважальні та пізнавальні – українською. Бо коли люди шукають щось таке подивитися, то знаходять переважно російськомовний контент. Хочеться більше нашого, щоб і для дітей теж були пізнавальні україномовні передачі».

Загалом існує чимало можливостей покращення і вдосконалення української інформаційної політики. Це стосується як розвитку власних медіа-ресурсів і продуктів, так і протидії російській пропаганді. Наприклад, як повідомляють ЗМІ, на деокупованих територіях Харківщини та Херсонщини деякі жителі отримують через цифрові телепередавачі T2 сигнал російських телеканалів замість українських⁶⁴. Російські канали транслюють пропаганду, виступи Путіна та іншу антиукраїнську інформацію. Глушення сигналу може бути сприйнято як порушення принципів свободи слова, європейські партнери можуть висловити занепокоєння, що такі методи, хоча й використовуються для боротьби з російською пропагандою, придадуться й для пригнічення інших каналів, незручних для української влади. Тому, незважаючи на потребу в захисті від ворожої пропаганди, до такого кроку слід вдаватися обережно, з урахуванням міжнародних стандартів свободи слова.

Війна справляє серйозний вплив на культурне життя всієї країни, особливо деокупованих територій. Військове вторгнення та російська анексія Криму в 2014 році змусили переглянути більшість історичних наративів, характерних для українського суспільства та безпосередньо пов'язаних із тоталітарним минулим. Широкомасштабна війна вивела зазначені проблеми на новий рівень, адже саме війни здатні змінити традиції, стерти історичну пам'ять, трансформувати культурні звичаї та цінності. Саме тому надзвичайно важливо створювати інформаційний та культурний контент для людей, які живуть у звільнених містах і селах. Як зазначалося у попередніх розділах, від 15 до 24% респондентів у Центральному та Південному макрорегіонах відповідно прямо або опосередковано підтримують наративи щодо ймовірних утисків, яких зазнають російськомовні громадяни. У Східному макрорегіоні 33% респондентів не підтримують курс на євроатлантичну економічну та військово-політичну інтеграцію України, закріплену в Конституції. Той факт, що від чверті до третини населення деокупованих територій дотримуються погляду на важливі суспільно-політичні проблеми, близького до тез пропаганди агресора, свідчить про необхідність посилення інформаційного та культурного впливу на населення звільнених від окупації міст та сіл. Важливо зазначити, що респонденти молодшої вікової групи (18–24 роки) більше схильні вважати, що російськомовні громадяни зазнають систематичних утисків, ніж респонденти старшої вікової групи (55 років і старші), 13% проти 4% відповідно (Табл. 11) Таким чином, інформаційна активність та різноманітні культурні продукти мають передусім націлюватися на молодіжну аудиторію.

Таблиця 11. Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп щодо мовного питання в Україні

Відповіді	Кількість відповідей				Відсоток			
	Загалом	18–24 роки	25–54 роки	55 і старші	Загалом	18–24 роки	25–54 роки	55 і старші
Важко сказати	121	22	73	26	11%	12%	12%	9%
В Україні російськомовні громадяни зазнають систематичних утисків і переслідувань через свою мову	96	23	60	13	9%	13%	10%	4%
В Україні немає проблем із використанням російської мови і російськомовні громадяни не зазнають утисків та переслідувань	868	135	480	253	80%	75%	78%	87%
Загалом	1085	180	613	292	100%	100%	100%	100%

⁶⁴ Викривлений інформаційний світ: чому на звільнених територіях досі транслюються російські телеканали. УНІАН.
URL: <https://www.unian.ua/society/vikrivleniy-informaciyinyi-svit-chomu-na-zvilnenedih-teritoriyah-dosi-translyuyutsya-rosiyski-telekanali-12308625.html>

У цьому контексті дуже своєчасними, на нашу думку, є ініціативи Українського культурного фонду щодо фінансування культурологічних проєктів у деокупованих та прифронтових регіонах України⁶⁵.

Питання інформаційної та культурної реінтеграції звільнених територій активно обговорюється в українському експертному середовищі. Зокрема, учасники круглого столу «Журналістика на деокупованих територіях», організованого 31 травня 2023 року за ініціативи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Центру протидії дезінформації Ради національної безпеки і оборони України, ГО «Кримськотатарський ресурсний центр», ГО «Платформа студентської журналістики», наголошували на необхідності визначення основних підходів до відновлення мас-медіа на звільнених від російської окупації територіях, окреслення основних проблем відновлення українського медіапростору на деокупованих територіях і шляхів їх розв'язання, розробки рекомендацій щодо підготовки фахівців медіасфери задля подолання наслідків впливу російської пропаганди на населення деокупованих територій⁶⁶.

Одним із аспектів культурної реінтеграції звільнених територій є повернення української книги в бібліотеки на деокупованих територіях, адже окупанти цілеспрямовано вилучали і знищували українські книги в бібліотеках⁶⁷ та грабували бібліотечні фонди. Зокрема, у Херсоні окупанти вивезли найбільшу колекцію краєзнавчих фондів — дореволюційні видання, які друкувались у Херсонській губернії⁶⁸. Міністерство культури та інформаційної політики України розробляє план дій з повноцінного відновлення роботи бібліотек на звільнених територіях⁶⁹.

65 УКФ оголошує новий конкурс для підтримки сфери культури у деокупованих та прифронтових регіонах України. УКФ.
URL: <https://ucf.in.ua/news/26072023>

66 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xNeTIB-p8dU>

67 У Львівському університеті стартував збір книг для бібліотеки, яку зруйнували окупанти на Київщині. Київщина 24/7.
URL: <https://kyivschina24.com/news/u-lvivskomu-universyteti-startuvav-zbir-knyg-dlya-biblioteky-yaku-zrujnuvaly-okupanty-na-kyivshhyni/>

68 «Вивезли дореволюційні видання»: росіяни пограбували наукову бібліотеку Гончара у Херсоні. Суспільне Культура.
URL: <https://suspilne.media/316124-vivezli-dorevolucijni-vidanna-rosiani-pograbuvali-naukovu-biblioteku-goncara-u-hersoni/>

69 Держава має повернути українську книгу в бібліотеки деокупованих територій — Карандеєв. Укрінформ.
URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3758994-derzava-mae-povernuti-ukrainsku-knigu-v-biblioteki-deokupovanih-teritorij-karandeev.html>

3. ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

З початком повномасштабного вторгнення РФ площа тимчасово окупованих територій України та масштаби супутніх викликів значно збільшилися. Протягом 2022–2023 років Україна отримала суттєвий досвід деокупації своїх територій, відновлення української влади та правового простору. Важливо, щоб цей досвід звільнення територій та співгромадян став корисним у подальших діях із деокупації територій та їх реінтеграції та успішним прикладом для інших країн, які потерпають від окупації своїх земель.

Найбільший збиток, завданий Україні внаслідок повномасштабної агресії та окупації частини території, — це, безумовно, людські жертви, які нічим не компенсувати й не відшкодувати, а також фізичні й моральні страждання громадян України, які перебували і досі перебувають на ТОТ. Істотну частку глибинних інтерв'ю в рамках нашого дослідження становлять розповіді очевидців про вчинені окупантами злочини проти людяності.

Деокуповані території України можна умовно розділити на три групи:

- 1) Центр, північ (Київська, Житомирська, Чернігівська області), де окупаційний режим тривав 1–1,5 місяці. Там люди відчули всі негаразди та звірства окупантів і були налаштовані категорично проти них.
- 2) Південь (Херсонщина, Миколаївщина), де окупація тривала пів року, і люди перебували під системним психологічним і пропагандистським тиском.
- 3) Схід (і також окупований Крим, Донецьк, Луганськ), де окупаційний режим діє вже багато років, і мешканці піддавалися цілеспрямованій пропаганді та інформаційному тиску.

Відповідно, якісне і кількісне дослідження здійснювалося в розрізі 10 областей у трьох макрорегіонах: Центральний макрорегіон — Житомирська, Сумська, Чернігівська, Київська області; Південний макрорегіон — Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області; Східний макрорегіон — Донецька і Харківська області.

Найнагальнішою проблемою для мешканців деокупованих територій є зруйноване житло. Про це повідомляють 73% опитаних респондентів у трьох макрорегіонах. Варто зазначити, що для мешканців Південного макрорегіону, передусім жителів Херсону і Херсонської області, найгострішою проблемою є обстріли і ракетно-бомбові удари; на це вказали 85% опитаних.

Наступною за значущістю проблемою, за повідомленням 64% респондентів, є замінування об'єктів і територій. На сьогодні потенційно забрудненими є понад 170 тис. кв. км території України. Понад 6 млн громадян перебувають у зоні ризику через міни та снаряди, що не вибухнули. Жертвами мін уже стали близько 800 українців, понад 250 із яких загинули. Важливо зазначити, що розмінування звільненої території України є нульовим етапом і важливою передумовою відновлення економіки. Велика кількість замінованих сільгоспугідь, промислових об'єктів перешкоджає роботі промислових та сільськогосподарських підприємств. Можливо, саме тому кількість респондентів, які визначили важливою проблемою труднощі з працевлаштуванням (63%), практично дорівнює кількості учасників опитування, які вказують на найвищу значущість питання розмінування. Результати дослідження дають підстави сподіватися, що проблеми розмінування є одними з першочергових для органів влади, адже респонденти з Центрального макрорегіону, де з часу деокупації минуло понад півтора роки, вважають цю проблему менш актуальною, на відміну від мешканців звільненого пізніше Південного макрорегіону (48% проти 70% опитаних).

На проблеми, пов'язані з руйнуванням соціальної, адміністративної та економічної інфраструктури, звертають увагу 62% респондентів.

Важливо зазначити, що базові потреби респондентів задовольняються на доволі прийнятному рівні. На нестачу їжі та одягу скаржаться від 3 до 8% респондентів, залежно від регіону. Проблема

з питною водою найгостріша в Південному регіоні (26% опитаних), що вочевидь пов'язано з екологічною катастрофою, спричиненою підливом греблі Каховської ГЕС.

Показники самооцінки респондентами власного матеріального становища дещо відрізняються залежно від того, це дані на звільнених територіях чи усереднені дані за всіма трьома макрорегіонами (з урахуванням територій, які перебували в окупації). Кількість людей, які вважають, що їм не вистачає коштів навіть на їжу, однакова і для деокупованих територій, і для макрорегіонів загалом — 7%. На звільнених територіях більше людей, яким вистачає коштів на їжу, але купувати одяг вже важко, — 50% проти 33%; натомість як на звільнених територіях, так і загалом фіксується однакова кількість респондентів, яким вистачає на одяг, їжу і є можливість робити заощадження, — 36%.

Професійні психологи вважають, що люди, які перебували на тимчасово окупованих територіях, мають значну потребу в тривалій психологічній допомозі, однак лише 9% учасників опитування вважають, що їм потрібна психологічна допомога, з них 54% зазначають, що не змогли отримати таку допомогу або незадоволені нею.

З огляду на завдану шкоду довкіллю діяльність окупантів можна однозначно оцінити як екологічний тероризм. Загальну шкоду, заподіяну довкіллю, експерти ООН оцінюють у розмірі близько 70 млрд євро, і щодня ця сума збільшується на понад 100 млн євро. Справжньою екологічною катастрофою стало руйнування росіянами греблі Каховської ГЕС, внаслідок якого постраждали території незворотно зміняться. За прогнозами фахівців, вже у 2024 році поля на півдні України можуть перетворитися на пустелю. Тому одним із нагальних завдань, що постали перед Україною, є масштабна галузева реструктуризація сільського господарства, адже без води неможливо вирощувати зернові та олійні культури. За даними Міністерства агрополітики України, унаслідок знищення Каховської ГЕС загинули не менш як 43 види риб, 20 із яких мають промислове значення. Збитки для рибної галузі від загибелі лише дорослих особин можуть досягти 95 тис. тонн. Згідно з даними експертів ООН та Мінекономіки, тільки у розмінування, очищення, обстеження та оцінювання забруднених територій півдня України слід вкласти близько 60 млн доларів.

Діяльність органів місцевої влади респонденти оцінюють таким чином: на «відмінно» — 4% респондентів, оцінку «добре» (із застереженням, що не всі питання в межах компетенції посадовців вирішуються) поставили 24%. Відповідь «Задовільно, деякі питання вирішувалися, повністю або частково, багато можливостей для вирішення проблем не використано» обрали 53% респондентів. Незадовільно оцінили діяльність влади 14%, а 4% вважають, що проблеми населеного пункту і звернення громадян ігноруються.

Результати дослідження підводять до висновку, що значна кількість мешканців звільнених територій зберігає оптимістичний погляд на життя і з розумінням сприймає проблеми, спричинені реаліями війни. Водночас спостерігається й певне розчарування, передусім через недоліки у вирішенні нагальних проблем мешканців, відсутність чіткої патріотичної позиції у деяких місцевих політиків, безкарність колаборантів. Громадськість демонструє запит на відповіді: чому ворог майже без опору захопив Приазов'я, чому люди у перші дні війни не отримували правдивої інформації, натомість чули заспокійливі коментарі про швидке завершення бойових дій.

Важливо зазначити, що від 15 до 24% респондентів у Центральному та Південному макрорегіонах відповідно прямо або опосередковано підтримують наративи щодо ймовірних утисків, яких зазнають російськомовні громадяни. У Східному макрорегіоні 33% респондентів не підтримують курсу на євроатлантичну економічну та військово-політичну інтеграцію України, закріплену в Конституції. Той факт, що від чверті до третини населення деокупованих територій дотримуються погляду на важливі суспільно-політичні проблеми, суголосного з тезами пропаганди агресора, свідчить про необхідність посилення інформаційного та культурного впливу на населення звільнених від окупації міст та сіл. Оскільки до думки про те, що російськомовні громадяни зазнають систематичних утисків, більше схильні респонденти молодшої (18–24 роки), аніж старшої (55 років і старші) вікової групи (13% проти 4% відповідно), інформаційну активність на звільнених територіях слід передусім націлювати на молодіжну аудиторію.

На підставі результатів дослідження можна сформулювати такі рекомендації щодо інформаційної політики з реінтеграції деокупованих територій:

- відновити діяльність ЗМІ на звільнених від російської окупації територіях та надати їм державну підтримку з використанням можливостей міжнародної технічної та фінансової допомоги, оскільки місцеві ЗМІ більш оперативно реагують на запити і потреби місцевої аудиторії;
- здійснити демонополізацію і децентралізацію загальнонаціональних медійних проєктів, надати більше можливостей для дискусій та висловлення альтернативних поглядів на важливі соціально-економічні та політичні проблеми суспільства, зберігши при цьому обмеження на поширення антиукраїнських та колаборантських тез і проросійських наративів;
- сформулювати і зафіксувати на законодавчому рівні основні напрямки відновлення українського медіапростору на деокупованих територіях; взявши за взірець Закон України «Про основи національного спротиву», розробити концепцію нормативного акта про основи національного інформаційного спротиву, зокрема організаційно-технічні заходи щодо припинення та недопущення мовлення країни-агресора на звільнені та прифронтові території;
- підтримувати та відповідним чином фінансувати відновлення на звільнених територіях культурних закладів: бібліотек, музеїв, театрів тощо;
- підтримувати створення спеціальних культурних та інформаційних продуктів для мешканців звільнених територій, зорієнтованих, зокрема, на молодіжну аудиторію; для пропаганди державницької та проукраїнської позиції передбачити спеціальне фінансування в бюджетах українських державних інституцій, таких як Міністерство культури та інформаційної політики, Український культурний фонд, Держкіно України;
- всіляко сприяти створенню і поширенню українського контенту, передусім для молодіжної та дитячої аудиторії, у ЗМІ та соціальних медіа;
- продовжувати системне вивчення і позитивного, і негативного досвіду відновлення життя на звільнених територіях та поширення такої інформації;
- підтримувати створення інформаційних продуктів про воєнні злочини росії на окупованих територіях України, героїв руху опору окупантам, ганебні прояви колабораціонізму і сприяти поширенню цього контенту в Україні та поза її межами.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1. ГАЙД ГЛИБИННОГО ІНТЕРВ'Ю ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

1. Код інтерв'юера
2. Тип інтерв'ю
3. Статус респондента
 - 3.1. Посада / Сфера діяльності
 - 3.2. Стать респондента
4. Ім'я респондента
5. Вік респондента (повних років на момент інтерв'ю)
6. Формат інтерв'ю (наживо, онлайн, інше)
7. Регіон, де мешкає / працює респондент
8. Населений пункт (якщо досвід проживання і діяльності респондента обмежений одним населеним пунктом)
9. Чи перебував респондент на тимчасово окупованих територіях?
10. Розкажіть про ваш особистий досвід життя під час тимчасової окупації.
11. Розкажіть історію, ситуацію, яка вас найбільше вразила в контексті деокупованих територій.
12. Які емоції переживали ви або знайомі вам люди, перебуваючи під тимчасовою окупацією?
13. Які емоції переживали ви та/або знайомі вам люди після звільнення населеного пункту?
14. Скажіть, які несвідомі асоціації (перше, що спадає на думку) викликає у вас слово «деокупація»?
15. Якими є основні проблеми деокупованих територій?
16. Якими є першочергові потреби мешканців звільнених територій? Якою мірою вони задовольняються?
17. Які проблеми спостерігаються у людей з особливими потребами на деокупованих територіях?
18. Які виникають проблеми, пов'язані з дітьми?
19. Чи відчули (відчуваєте) ви або знайомі вам люди розчарування, невиправдані очікування після деокупації?
20. Чи знаєте ви про План дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій (Розпорядження КМУ від 30 грудня 2022 р. №1299-р)? Як ви можете оцінити його виконання? Чи існують інші відомі вам формалізовані алгоритми (протоколи тощо) з відновлення звільнених територій?
21. На ваш погляд, чи отримує населення достатню психологічну допомогу? У якій формі вона надається? Хто цьому сприяє?

22. На ваш погляд, чи відрізняються світогляд, стереотипи поведінки і світосприйняття мешканців деокупованих територій та мешканців населених пунктів, які не перебували під тимчасовою окупацією? Якщо так, то чим саме?
23. Чи змінилося ставлення людей, які перебували на окупованих територіях, до ключових чинників суспільно-політичного життя України (наприклад, членство в НАТО чи нейтральний статус, членство в ЄС, статус російської мови в Україні, спільна історія і «братність» народів України і РФ, статус УПЦ МП)?
24. Як, на вашу думку, мешканці звільнених територій розуміють поняття «закінчення війни» (замороження збройного конфлікту, повернення Україні територій, підконтрольних до 24 лютого 2022 року, повернення України до кордонів станом на 1991 рік, інше)?
25. Як ви вважаєте, чи має колабораціонізм підпадати під: юридичну, правову оцінку; лише під моральний осуд; має лише сприйматися як дії людей під впливом обставин непереборної сили?
26. Як ви оцінюєте вплив та інструменти російської пропаганди до тимчасової окупації та під час неї?
27. Чи відчувається вплив російської пропаганди на деокупованих територіях? У яких формах? Які ключові повідомлення?
28. Які джерела інформації найбільш популярні на деокупованих територіях?
29. На ваш погляд, чи доцільно створювати інформаційні повідомлення, передачі, інші формати ефірного та цифрового мовлення спеціально для мешканців звільнених територій?
30. Чи бачите ви недоліки та переваги проукраїнських інформаційних джерел (наприклад, ТБ, радіо, соціальні мережі, преса)?
31. Яким ви бачите майбутнє українсько-російських відносин після закінчення російсько-української війни?
32. Які висновки, спостереження, зауваження в контексті деокупованих територій ви можете навести додатково? Щось важливе, що не було передбачено питаннями інтерв'ю?
33. Вкажіть, будь ласка, кількох потенційних респондентів (імена, статус, контактні дані), до яких ми могли би звернутися з проханням відповісти на запитання цього інтерв'ю.

ДОДАТОК 2. АНКЕТА ДЛЯ ОПИТУВАННЯ МЕШКАНЦІВ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

1. **Код інтерв'юера.** Виберіть лише один варіант:

00 01 02 03 04 05 06 07 08 09 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23
24 25 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50

2. **Область.** Виберіть лише один варіант:

Донецька область; Житомирська область; Запорізька область; Київська область; Луганська область; Миколаївська область; Одеська область; Сумська область; Харківська область; Херсонська область; Чернігівська область.

3. **Населений пункт, де мешкає респондент** _____.

4. **Тип населеного пункту.** Виберіть лише один варіант:

- Місто
 Село

5. **Стать респондента.** Виберіть лише один варіант:

- Чоловік
 Жінка

6. **Вік респондента** (скільки повних років) _____

7. **Віковий діапазон респондента.** Виберіть лише один варіант:

- 18–24 роки
 25–54 роки
 55 і старше

8. **Зазначте, будь ласка, які проблеми, пов'язані із забезпеченням безпеки та руйнуванням інфраструктури, є найважливішими для більшості мешканців вашого населеного пункту** (просимо вибрати не більш як 5 відповідей):

- Заміновані території
 Зруйноване житло
 Зруйнована соціальна, адміністративна та економічна інфраструктура
 Обстріли та ракетно-бомбові удари
 Низький рівень правопорядку та громадської безпеки
 Проблеми з електропостачанням
 Проблеми з газопостачанням та іншими енергоносіями
 Проблеми з водопостачанням
 Екологічні проблеми
 Нестача будівельних матеріалів
 Нестача робітників та робочих рук

9. Зазначте, будь ласка, які базові потреби та гуманітарні проблеми виникають у мешканців у вашому населеному пункті (просимо вибрати не більш як 5 відповідей):

- Не вистачає їжі
- Не вистачає питної води
- Нестача засобів гігієни
- Нестача медикаментів
- Нестача одягу
- Нестача пального
- Несправедливий розподіл гуманітарної допомоги
- Проблеми, пов'язані з вихованням дітей і доглядом за ними
- Проблеми, пов'язані з доглядом за людьми з обмеженими можливостями

10. Зазначте, будь ласка, які проблеми, пов'язані з отриманням соціальних, адміністративних та медичних послуг, виникають у мешканців вашого населеного пункту (просимо вибрати не більш як 5 відповідей):

- Проблеми з доступом до медичних послуг та обслуговування
- Проблеми з доступом до адміністративних послуг
- Поганий доступ до мережі інтернет
- Проблеми зі зв'язком (мобільний, телефонний, поштовий)
- Проблеми з громадським транспортом та можливістю здійснювати поїздки
- Нестача правової допомоги
- Недостатній рівень компетенції чи зацікавлення у вирішенні проблем населеного пункту в представників місцевої влади
- Відсутність можливості працевлаштування

11. Будь ласка, оцініть діяльність вашої місцевої влади після звільнення населеного пункту від окупантів:

- Відмінно, всі питання відновлення населеного пункту та задоволення потреб його мешканців вирішуються в рамках можливого
- Добре, однак не всі питання, що були в межах компетенції посадовців, вирішуються
- Задовільно, деякі питання вирішувалися, повністю або частково, багато можливостей для вирішення проблем не використано
- Незадовільно, посадовці працюють формально, звернення громадян були безрезультатні
- Проблеми населеного пункту і звернення громадян ігноруються

12. Яке з цих тверджень найточніше відповідає фінансовому становищу вашої сім'ї після звільнення населеного пункту від окупантів? Виберіть лише один варіант:

- Нам не вистачає грошей навіть на їжу
- Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко
- Нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкласти, але цього не вистачає, щоб купувати дорогі речі (такі як холодильник або телевізор)
- Ми можемо дозволити собі купувати дорогі речі (такі як телевізор або холодильник)
- Ми можемо дозволити собі купити все, що захочемо

13. Чи маєте ви потребу в психологічній допомозі?

- Ні
- Так
- Не можу визначитися

14. Якщо так, то оцініть, будь ласка, рівень задоволення потреби в психологічній допомозі (від 5 – найвищий рівень задоволення, відмінно, необхідну психологічну допомогу отримано – до 1 – допомога не надавалася).

1 2 3 4 5

15. Чи стикалися ви після визволення від окупації з загрозами, що мали ознаки гендерної дискримінації (насильство за ознакою статі, торгівля людьми та ін.)?

- Ні
- Так
- Не можу відповісти

16. Якщо так, то зазначте, про що саме йдеться: _____.

17. З яким із цих тверджень щодо мовного питання в Україні ви згодні більшою мірою?

Виберіть лише один варіант:

- В Україні російськомовні громадяни зазнають систематичних утисків і переслідувань через свою мову
- В Україні немає проблем із використанням російської мови і російськомовні громадяни не зазнають утисків та переслідувань
- Важко сказати

18. Зараз обговорюється питання щодо можливих способів забезпечення безпеки України. З яким із цих тверджень ви згодні більшою мірою? Виберіть лише один варіант.

- Тільки вступ до НАТО може гарантувати безпеку України, тому не можна відмовлятися від цього
- Це цілком прийнятно, якщо замість вступу до НАТО, який може блокуватися деякими членами НАТО, будуть гарантії безпеки від таких держав, як США, Велика Британія, Німеччина, Франція тощо
- Не погоджуюся з жодним

ДОДАТОК 3. ЧИСЕЛЬНІСТЬ РЕСПОНДЕНТІВ У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ, ДЕ ПРОВОДИЛОСЯ АНКЕТУВАННЯ

Область	Район	Населений пункт	Кількість респондентів
Київська	Броварський	Велика Димерка	8
		Лук'янівка	9
	Бучанський	Бабинці	6
		Бородянка	8
		Бузова	9
		Буча	8
		Ворзель	7
		Гостомель	6
		Ірпінь	8
		Клавдієво-Тарасове	10
		Макарів	6
		Мила	8
		Немішаєве	8
		Вишгородський	Гаврилівка
	Демидів		9
	Димер		7
	Іванків		9
	Катюжанка		10
	Козаровичі		8
	Красятичі		6
	Обуховичі		7
	Підгайне		6
	Розважів		8
Славутич	6		
Феневичі	6		
Сумська	Сумський	Бишкінь	4
		Великий Бобрик	7
		Малий Вистороп	7
	Охтирський	Боромля	10
		Гребениківка	4
		Тростянець	9
	Конотопський	Буринь	6
Конотоп		9	

Область	Район	Населений пункт	Кількість респондентів	
Чернігівська	Чернігівський	Городня	7	
		Грабів	2	
		Замглай	7	
		Іванівка	10	
		Киселівка	7	
		Михайло-Коцюбинське	4	
		Рівнопілля	3	
		Ріпки	5	
		Слобода	7	
		Терехівка	3	
		Ягідне	4	
	Корюківський	Корюківка	6	
		Сновськ	6	
		Новгород-Сіверський	Новгород-Сіверський	5
Семенівка	6			
Харківська	Ізюмський	Андріївка	20	
		Балаклія	15	
		Борщівка	18	
		Вербівка	8	
		Волохів Яр	18	
		Глинське	14	
		Довгалівка	23	
		Забавне	8	
		Залиман	14	
		Ізюм	20	
		Капитолівка	12	
		Комарівка	6	
		Морозівка	6	
		Савинці	18	
		Співаківка	12	
		Чугувський	Артемівка	8
			Геніївка	23
	Левківка		7	
	Малинівка		20	
	Печеніги		20	
	Чкаловське	18		

Область	Район	Населений пункт	Кількість респондентів
Харківська	Чугуївський	Шелудьківка	6
		Шестакове	12
	Куп'янський	Василенкове	17
		Великі Хутори	7
		Шевченкове	18
	Харківський	Веселе	18
		Вільхівка	17
		Дергачі	15
		Кутузівка	23
		Мала Рогань	7
		Слатине	15
		Циркуни	17
	Миколаївська	Баштанський	Євгенівка
Христофорівка			7
Миколаївський		Вавилове	7
		Засілля	8
		Зелений Гай	10
		Новокиївка	5
		Прибузьке	1
		Центральне	10
Херсонська	Херсон		171
	Херсонський	Білозерка	5
		Богданівка	1
		Велетенське	1
		Комишани	2
		Миролюбівка	1
		Молодіжне	1
		Наддніпрянське	1
		Правдине	3
		Приозерне	1
		Станіслав	10
		Степанівка	3
		Федорівка	1
		Чорнобаївка	11
		Широка Балка	5
Херсонська	Бериславський	Велика Олександрівка	1
		Костирка	1

АВТОР(К)И

Олександр Гладунов, співзасновник та експерт Аналітичної групи «Стратегіко»

Наталя Богданець, дослідниця Аналітичної групи «Стратегіко»

У звіті використано фотографії, надані учасницями та учасниками проекту, а також взяті з <https://www.canva.com>.

Погляди, враження і думки, висловлені в цьому аналітичному звіті, не обов'язково відображають погляди Фонду імені Фрідріха Еберта.

Використання тексту цього аналітичного звіту та / або його уривків, а також інших матеріалів і публікацій, виданих Фондом імені Фрідріха Еберта, у комерційних цілях без офіційного дозволу заборонено.

